

Bijgeloof

Een beschrijving geïnspireerd door de filosofie van
Ludwig Wittgenstein
en de
contemplatieve godsdienstfilosofie
van D.Z. Phillips.

Afstudeerscriptie
Wetenschap van godsdienst en levensbeschouwing
Scriptiebegeleiding
Prof. dr. A.F. Sanders
Prof. dr. L. J. van den Brom

Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap
Rijksuniversiteit Groningen
Irene S. Plaatsman - van der Wal, s1331019
Thesinge, juli 2008

VOORWOORD

IN HET BESTAND VAN MIJN COMPUTER STAAN PAGINA'S volgeschreven over het onderwerp bijgeloof die niet in deze scriptie zijn opgenomen. Voorbeelden van bijgeloof die ik in de krant heb gelezen of zag in een uitzending van Netwerk. Het staat er niet in. Ik heb een hoofdstuk geschreven onder de titel 'bijgeloof en pseudo - wetenschap' over het veel verkochte boek *The Secret*. Het staat er niet in. Uiteindelijk heb ik mij vooral beperkt tot de voorbeelden die ik in mijn eigen werk als geestelijk verzorger tegenkwam en ook daarvan staan er veel niet in. Dit zegt niet zozeer iets over de omvang van het onderwerp maar het zegt meer over mijzelf. Want zelfs onder het kopje 'Voorwoorden' staan verschillende versies in mijn bestand.

Het zegt over mijzelf dat ik te veel dingen interessant vind en daardoor moeilijk keuzes kan maken en soms bijna verdrink in de hoeveelheid mogelijkheden. Tijdens mijn studie 'Wetenschap van godsdienst en levensbeschouwing' bladerde ik bijvoorbeeld regelmatig in de studiegids om te zien welke vakken ik allemaal miste omdat ik geen godgeleerdheid studeerde. Toch hoort de keuze voor godsdienstwetenschap in het hoofdstuk thuis van 'beste keuzes' die ik in mijn leven heb gemaakt'.

Ik kreeg gelukkig toestemming van de examencommissie om de master Godsdienstwetenschap helemaal te richten op de godsdienstfilosofie. Dat was geen keuze uit verschillende mogelijkheden: ik wilde gewoon niet anders. Ik ben mijn docent Andy Sanders dan ook heel dankbaar dat hij zo inspirerend vertelde over de filosofie van Ludwig Wittgenstein en de godsdienstfilosofie van D.Z. Phillips dat ik erdoor werd gegrepen. Tijdens zijn colleges die altijd uitliepen en de extra colleges die ook altijd uitliepen ben ik de filosofie van beide steeds beter gaan begrijpen. Ik ben heel anders gaan denken over wat religieus geloof is.

Een aantal mensen wil ik bedanken. Prof. dr. Andy Sanders en prof. dr. L. J. van den Brom (die ik niet persoonlijk ken en die toch tijd vrijmaakte voor het lezen van mijn scriptie): Bedankt voor het waardevolle commentaar. Ook wil ik dr. Marjo Buitelaar bedanken dat zij examencommissielid wilde zijn. Zij is even oud of jong als ik en als zij

college gaf, zag ik een vakvrouw en dacht ik vaak weemoedig aan hoe het zou zijn geweest als ik jong begonnen was aan deze studie. Of ik ooit, zoals zij, goed genoeg zou zijn geweest om te promoveren. Een eer vind ik het dat Pieter Nanninga in de examencommissie zit. Hij begon in hetzelfde jaar als ik aan de studie. Toen ik na het tentamen 'argumentatieleer' (het eerste tentamen van de studie en het eerste na jaren) zo vreselijk nerveus was dat mijn hersenen niet meer functioneerden en ik zelfs de vragen nauwelijks begreep, sprak hij mij weer nieuwe moed in. En hij bleef ook later positief.

Bijna afgestudeerd. Ik kan het me haast niet voorstellen. Het enthousiasme voor de studie heeft gemaakt dat ik, toen ik noodgedwongen mijn deeltijdbaan moest inruilen voor een bijna volledige baan, geïnspireerd genoeg was om de studie voort te zetten en zelfs om ook nog de master Geestelijke verzorging te volgen. Die inspanning is inmiddels beloond met alweer een nieuwe baan.

Enthousiasme alleen is niet genoeg. Als ik niet zo'n lieve en stimulerende man had gehad en zulke lieve kinderen dan was het niet gelukt. Zij horen niet thuis in het hoofdstuk 'beste keuzes' in mijn leven, maar in het hoofdstuk 'het waardevolste dat mij is overkomen'.

Irene Plaatsman,
Thesinge, juli 2008

INHOUDSOPGAVE

1 Inleiding	5
Een onderzoek naar bijgeloof	7
De opzet van het onderzoek	11
2 De taak van de filosofie volgens Wittgenstein	15
3 Bijgeloof: een magische conceptie als bron van verwarring	18
4 Bijgeloof: de logische en magische zienswijze	22
De logische zienswijze	22
De magische zienswijze	25
5 Bijgeloof in religie	30
Een magische conceptie in religie	33
Een magische conceptie in religie : verwarring door een misplaatste analogie	39
6 Bijgeloof: soms belemmerend, soms aantrekkelijk	43
Wanneer bijgeloof belemmerend werkt	44
De aantrekkingskracht van bijgeloof	47
7 De gouden sleutel' van de wetenschap en magie en religie	51
Magie en religie als een primitiefsoort wetenschap	51
Kritiek op magie en religie als een primitiefsoort wetenschap	54
8 Religie, wetenschap en bijgeloof	59
Religie als wetenschappelijke kwestie	60
Religie als wetenschappelijke kwestie: 'allemaal bijgeloof'	64
9 Conclusie en samenvatting	66
Tot slot	73
Bibliografie	75

1 INLEIDING

DIT IS EEN ONDERZOEK NAAR BIJGELOOF. Uitgangspunt voor dit onderzoek is de filosofie van Ludwig Wittgenstein (1889 – 1951) en de contemplatieve godsdienstfilosofie van D.Z. Phillips (1934 – 2006). De filosofie van beide tracht recht te doen aan de plaats die bepaalde concepten hebben in het menselijk bestaan en wil klaarheid brengen wanneer die concepten verward zijn. Bijgeloof is een voorbeeld van conceptuele verwarring. Phillips stelt: ‘If what confronts us is superstition, that, too, is something to be clarified.’¹

Die klaarheid rond bijgeloof is relevant voor geestelijk verzorgers. Ook voor mijn werk als geestelijk verzorger in de Geestelijke Gezondheidszorg.² De cliënten en patiënten die een beroep doen op de Geestelijke Gezondheidszorg zijn mensen die kampen met psychiatrische stoornissen of psychische problemen. In de manier waarop mensen betekenis geven aan de stress die zij ervaren, de ziekte of het verdriet waaronder zij lijden, vroeg en vraag ik mij regelmatig af: ‘Wat is hier aan de hand?’ In dit onderzoek worden voorbeelden beschreven die afkomstig zijn uit mijn eigen werk als geestelijk verzorger. Een cliënt vertelt bijvoorbeeld van een belofte die hij had gedaan toen hij wanhopig vreesde voor het leven van zijn pasgeboren dochtertje. Die belofte herhaalde hij toen kort daarna bij zijn vrouw kanker werd geconstateerd. Vervolgens kwam hij die belofte na omdat hij bang was dat wanneer hij dat niet deed, de kanker zich verder zou uitzaaïen of dat nieuw ongeluk hem zou treffen. Is dit een voorbeeld van bijgeloof of niet?

Het woord bijgeloof wordt in 1600 nog omschreven als ‘wangelovige ideeën’ of ‘ouergheloove’; ‘over’ of ‘boven’ afgeleid van de betekenis van het Latijnse woord *super* in *superstitio*.³ Volgens de

¹ D.Z. Phillips, *Religion and friendly fire. Examining assumptions in contemporary philosophy of religion* (Aldershot 2005) 9.

² Ik ben werkzaam als geestelijk verzorger in de Geestelijke Gezondheidszorg Groningen. De GGz in de provincie Groningen heet vanaf januari 2007 ‘Lentis’.

³ M. Phillipa, F. Debrabandere, A. Quack e.a. (red.) *Etymologisch woordenboek van het*

godsdienshistoricus Peter van Rooden betekende *superstitio* rond 1600 nog '(...) het angstig en scrupuleus verrichten van religieuze gebruiken, in de verwachting dat deze resultaat zouden hebben.' *Superstitio* was vooral een verkeerde religieuze praktijk binnen een godsdienst als het christendom. In de Verlichting vond er een betekenisverschuiving plaats en werd *superstitio* allereerst een intellectuele fout. 'Het duidde alle niet-rationele gebruiken en voorstellingen aan (...). *Superstitio* was niet alleen een verkeerde religieuze praktijk, maar vooral een geestesgesteldheid die het rationele leven in de weg staat.'⁴

Dat bijgeloof in verband wordt gebracht met irrationaliteit blijkt ook uit een omschrijving in de *Oxford English Dictionary*. *Superstition*: 'a widely held but irrational belief in supernatural influences, especially as bringing good or bad luck.' Neem het geloof in de bovennatuurlijke werking dat het getal dertien ongeluk brengt. In de VS en in West-Europa houden vliegmaatschappijen rekening met dit bijgeloof. Er is geen dertiende rij in een vliegtuig. Die rij is er wel, maar wordt de veertiende genoemd. Het effect dat het getal dertien heeft op mensen moet wel wijdverbreid zijn als uit commercieel oogpunt er geen dertiende rij in een vliegtuig te vinden is. In het voorbeeld van het getal dertien noemen wij onszelf vaak zelf bijgelovig. We zijn ons er bewust van dat er eigenlijk geen causaal verband is tussen het getal dertien en een mogelijk ongeluk wat ons zou kunnen treffen, maar kiezen toch maar liever niet de dertiende rij.

Bijgeloof als intellectuele fout wordt tegenwoordig regelmatig geassocieerd met religieus geloof in het algemeen. Als geestelijk verzorger kom ik in mijn werk regelmatig tegen dat over gelovigen wat meewarig wordt gedaan. 'Sorry hoor, maar ik kan er met mijn verstand niet bij dat er nog mensen zijn die nog geloven in een God. Ik ben mijn verstand gaan gebruiken. Ik geloof niet meer', vertelde een cliënt. Zijn gelovigen noodzakelijk irrationeel als ze geloven in een god(en) en dus 'bijgelovigen'?

Nederlands. Deel 1: A t/m E (Amsterdam 2003).

⁴ Zie: vanrooden@xs4all.nl. Peter van Rooden 'De scheuring van de christenheid en het confessionele tijdperk' in: H.L.M. Wessels e.a. (red.), *Het Ancien Régime. Europa in de vroegmoderne tijd 1450-1800. Deel 3. Culturele factoren. Van een gesloten naar een open wereldbeeld*, (Heerlen 1991) 125-159, aldaar 158.

Volgens het *Groot woordenboek der Nederlandse taal* zijn godsdienstige gelovigen niet bijgelovig. In ‘Van Dale’ staat bijgeloof omschreven als: ‘Niet op een godsdienst stoelend geloof aan bovennatuurlijke werkingen of verschijnselen m.n. zulke die in het menselijke leven ingrijpen – (ook) daaruit voortvloeiende praktijken.’ Is dat wel zo? Zijn gelovigen nooit ‘bijgelovigen’? Kunnen wij binnen een godsdienst als het christendom niet spreken van bijgeloof? Of zou de priester die ik in Lourdes auto’s zag zegenen toch bijgelovig kunnen worden genoemd?

EEN ONDERZOEK NAAR BIJGELOOF

De filosofie van Wittgenstein en D.Z. Phillips, waar ik tijdens mijn studie ‘Wetenschap van godsdienst en levensbeschouwing’ mee in aanraking kwam, was nieuw en is inspirerend. Het was voor mij een nieuwe manier om naar religie te kijken. Die andere blik op religie is ook waardevol voor mijn werk als geestelijk verzorger. Ik ben niet alleen beter gaan begrijpen wat religieus geloof is maar ook wat ik zelf wel of niet geloof. De filosofie van Wittgenstein is kort gezegd wars van abstracte metafysische theorieën. De criteria om te bepalen wat zinvol of logisch is, worden gezocht in het concrete leven van mensen. Mocht er sprake zijn van verwarring dan wil zij de route naar die verwarring ontrafelen. Reflectie op de taal is een indirecte methode en is de remedie tegen conceptuele verwarring.⁵ Met taal bedoelt Wittgenstein niet alleen gesproken en geschreven taal, maar ook denkbeelden, gebaren en rituelen. De reflectieve aard van die methode noemt Phillips voor de godsdienstfilosofie ‘contemplatief’.

Contemplatie houdt een zekere afstandelijkheid in. Phillips benadrukt: ‘that method involves a disinterested contemplation of the world in all its variety.’⁶ *Disinterested* moet volgens Phillips niet verward worden met ‘desinteresse’. ‘To be disinterested is not to have no interest in things, but to be gripped by an interest of a certain kind; an interest in doing conceptual justice to the world in all its variety.’⁷ De

⁵ Phillips, *Religion and friendly fire*, 7

⁶ *Ibidem*, x.

⁷ D.Z. Phillips ‘Philosophy’s radical pluralism in the house of intellect’ in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips’ Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 179 – 211, aldaar 207.

contemplatieve godsdienstfilosofie wil recht doen aan de plaats die religieuze noties hebben in het menselijk bestaan. Zij houdt niet alleen een zekere afstandelijkheid in, maar is ook belangeloos: zij is niet voor of tegen religie en staat buiten de discussies die verdedigers en critici van religie voeren.⁸

De taak die Wittgenstein en Phillips aan de filosofie stellen, is een beschrijvende. Die beschrijvende taak van de filosofie is volgens Phillips een andere dan in de sociale wetenschappen. Het woord 'beschrijving' onderscheidt zich van beschrijving in bijvoorbeeld de godsdienstwetenschap, wanneer in die wetenschap met een historische beschouwing of een sociologisch onderzoek religieuze praktijken worden verklaard.⁹ In de filosofie mogen geen verklaringen worden gegeven: in plaats daarvan mag er alléén beschreven worden. Door te beschrijven wat voor ons ligt en het met elkaar in verband brengen wat al bekend is, krijgen we inzicht in filosofische problemen.¹⁰ De beschrijvende taak van de filosofie richt zich op de taal in de ruimste zin van het woord. Door te beschrijven wat mensen vertellen en wat zij doen, worden hun denkbeelden duidelijk. Door die beschrijving wordt duidelijk welke betekenis die denkbeelden hebben in de context van hun leven. In die beschrijving komt ook aan het licht wanneer die denkbeelden verward zijn. Bijgeloof is een voorbeeld van conceptuele verwarring.¹¹

Het eerste doel van dit onderzoek is dan ook: aan de hand van de beschrijvende taak die de filosofie volgens Wittgenstein en Phillips heeft, klaarheid brengen over bijgeloof en misverstanden rond bijgeloof uit de wegruimen.

Wittgenstein gebruikt het woord 'bijgeloof' in zijn kritiek op twee visies op religie. Volgens J.G. Frazer biedt religie onjuiste verklaringen voor natuurlijke fenomenen. De wetenschap kan de verklaringen van religie weerleggen.¹² Religie is achterhaald want de

⁸ Phillips, *Religion and friendly fire*, 2.

⁹ Phillips 'Philosophy's radical pluralism in the house of intellect', 201.

¹⁰ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (Malden, Oxford en Carlton 2001) 109.

¹¹ Phillips, *Religion and friendly fire*, 8 en 9.

¹² J.G. Frazer, *The golden bough. A study in magic and religion* (10e druk; Londen en Basingstoke, abridged edition, 1978).

wetenschap biedt betere verklaringen. De tweede visie is van een zekere priester O'Hara die religieus geloof voorstelt als een wetenschappelijk vraagstuk en bewijzen wil leveren voor dat geloof.¹³

Het tweede doel van dit onderzoek is: expliceren hoe de kritiek van Wittgenstein '(the foolish superstition of our time)¹⁴, op de opvatting dat religie een onjuiste verklaring biedt voor natuurlijke fenomenen en hoe zijn kritiek op religieus geloof, voorgesteld als een wetenschappelijk vraagstuk, 'I would say, if this is religious belief, then it's all superstition'¹⁵, kan worden begrepen.

Die kritiek van Wittgenstein is tegenwoordig nog relevant. In het werk van de atheïstisch filosoof Herman Philipse klinken de woorden van Frazer door. Dat ook de kritiek van Wittgenstein op priester O'Hara tegenwoordig van betekenis is, laat ik zien aan de hand van de confirmatietheorie van de theïstische filosoof Richard Swinburne. Ik maak tevens duidelijk wat de kritiek van Phillips is op de (a)theïstische benadering in de godsdienstfilosofie.

Wanneer spreken we van bijgeloof? Dat is de centrale vraag van dit onderzoek. Inherent aan deze vraag is ook de vraag: wanneer kunnen we niet spreken van bijgeloof? Wanneer noemen we anderen ten onrechte bijgelovig? Uit de centrale vraag worden de volgende deelvragen afgeleid:

- Rond 1600 wordt bijgeloof vooral in verband gebracht met bijgelovige praktijken binnen een godsdienst als het christendom. Wanneer kunnen we spreken van bijgeloof in een op een godsdienst stoelend geloof?

- In mijn werk als geestelijk verzorger spreek ik regelmatig met mensen die op uiteenlopende manieren betekenis geven aan dat wat hen overkomt. Wanneer is er sprake van 'bijgeloof' in die manier van betekenisgeving en wat zijn de gevolgen voor het omgaan met stressvolle situaties? Soms zijn mensen zich bewust van hun bijgeloof

¹³ L. Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology & religious belief* (4e druk: Kent 1996) 57, 58 en 59.

¹⁴ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical occasions, 1912 – 1951* (Indianapolis en Cambridge 1993) 129.

¹⁵ Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology & religious belief*, 59.

en noemen zichzelf 'bijgelovig', maar willen dat bijgeloof niet opgeven. Wat maakt het dat bijgeloof op de één of andere manier een aantrekkingskracht op ons uitoefent?

- In onze westerse samenleving is het niet vanzelfsprekend meer dat mensen een religieus geloof aanhangen. Volgens J. G. Frazer biedt religie onjuiste verklaringen voor natuurlijke fenomenen. Religieus geloof wordt door priester O'Hara verdedigd en voorgesteld als een vraagstuk van de wetenschap. Hoe kan het dat Wittgenstein beide visies in verband brengt met bijgeloof?

- Volgens D.Z. Phillips wordt religie tegenwoordig vaak gelijkgesteld met 'kinderlijk bijgeloof'. Zou zij dan niet worden gered als is aangetoond dat het rationeel en redelijk verantwoord is om te geloven in God?¹⁶

Toen ik eenmaal het onderwerp had vastgesteld, kon ik er niet om heen dat ik een tijdlang anders begon te luisteren naar de mensen met wie ik sprak, of beter: naar wie ik luisterde. Het is mijn gewoonte om elke dag korte aantekeningen te maken van gesprekken die ik met verschillende mensen voer. Een aantal aantekeningen heb ik naderhand uitgebreider beschreven wanneer ik vond dat ze geschikt waren om als voorbeeld te dienen. In de voorbeelden die ik gebruik, heb ik geprobeerd mijn gesprekspartners zo letterlijk mogelijk te citeren. Mijn gesprekspartners zijn in die zin ook informanten geworden voor dit onderzoek. De Duitse antropoloog Gert Baumann stelt dat informanten deel uitmaken van de werkelijkheid die wordt bestudeerd. De gouden regel bij die bestudering is dat informanten het nooit fout hebben.¹⁷ Ik heb mij aan deze gouden regel proberen te houden. Dat neemt niet weg dat de bestudering van wat informanten zeggen en wat zij doen, verhelderend kan zijn voor de vraag wanneer we wel of niet spreken van bijgeloof.

Filosofie is niet zozeer een kwestie van denken, maar eerder een kwestie van kijken, stelt Wittgenstein.¹⁸ Dat probeer ik dan ook te doen in dit onderzoek. Ik kijk naar wanneer het woord bijgeloof wordt

¹⁶ D.Z. Phillips, *From fantasy to faith. Morality, religion and twentieth – century literature* (2e druk; Londen 2006) 15.

¹⁷ G. Baumann, *The multicultural riddle. Rethinking national, ethnic and religious identities* (New York en Londen 1999) 94.

¹⁸ Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, 66.

gebruikt, of wanneer we kunnen spreken van bijgeloof. Maar ik kijk ook naar misverstanden die rond het begrip bijgeloof bestaan.

DE OPZET VAN HET ONDERZOEK

In dit onderzoek worden uiteenlopende zaken rond bijgeloof aangesneden. Die uiteenlopende zaken komen ‘niet uit de lucht vallen’. Met al die verschillende aspecten rond bijgeloof heb ik te maken als geestelijk verzorger. Die aspecten die ik in mijn werk tegenkwam, hebben dan ook voor een groot gedeelte de onderwerpen die in dit onderzoek naar voren komen, bepaald. Ik geef van die verschillende aspecten concrete voorbeelden. Wittgenstein en in navolging van hem ook D.Z. Phillips gebruiken veel voorbeelden in hun werk. Beide zijn wars van generalisaties en hun werk is gericht op het individuele en het afzonderlijke. Een voorbeeld is niet bedoeld als een vooroordeel waarmee de werkelijkheid moet corresponderen, maar dient volgens Wittgenstein als vergelijkingsobject, als maatstaf. Met het gebruik van voorbeelden kan de leegte van een bewering worden vermeden.¹⁹ Dat probeer ik ook te doen in dit onderzoek. De voorbeelden uit mijn werk zijn voorbeelden van mensen die zelfstandig wonen, wel of geen gezin hebben en meestal gewoon werk hebben. Ik gebruik dus geen voorbeelden van mensen die zo ziek zijn dat zij bijvoorbeeld in een psychotische toestand zijn opgenomen: zoals de man die tijdens zijn psychose meende dat hij het weer regelde in het noorden van de provincie Groningen. Om klaarheid te brengen rond bijgeloof gebruik ik ook voorbeelden van D.Z. Phillips en Rush Rhees. In de laatste twee hoofdstukken gaat het vooral om voorbeelden van visies op met name religie.

Hoewel dit onderzoek een breed terrein bestrijkt, maakt de opbouw dat een hoofdstuk als een logisch gevolg kan worden gezien van het voorafgaande hoofdstuk: de beantwoording van een vraag in een hoofdstuk is verhelderend voor het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 2 is een toelichting op de beschrijvende taak die Wittgenstein aan de filosofie stelt. Die beschrijving richt zich op de hele context waarin we de taal gebruiken en die context noemt Wittgenstein:

¹⁹ Ibidem, 131.

practises. Het woord *practises* refereert aan dat wat mensen doen. ‘Practice gives the words their sense.’²⁰ Maar in die *practices* kan de verwarring op grote schaal regeren.²¹ De bron van verwarring moet dan ook opgespoord worden in de context van wat mensen doen, zeggen, veronderstellen, denken of geloven.

Hoofdstuk 3 is een eerste oriëntatie op de vraag wanneer wij kunnen spreken van bijgeloof. Een magische conceptie van de taal kan een bron zijn van verwarring die wij bijgeloof noemen. Aan de hand van voorbeelden wordt de route naar die conceptuele bron van verwarring die wij bijgeloof noemen, opgehelderd. Voordat verder wordt ingegaan op de vraag wanneer we *wel* spreken van bijgeloof, is het van belang om de vraag te beantwoorden wanneer we *niet* van bijgeloof spreken.

In hoofdstuk 4 maakt het onderscheid tussen de ‘logische zienswijze’ en ‘de magische zienswijze’ duidelijk wanneer niet van bijgeloof spreken. Bijvoorbeeld het draaien aan een gebedswiel door een boeddhistische monnik kan een voorbeeld van bijgeloof zijn, maar dat hoeft niet. In de logische zienswijze wordt het ritueel in een context geplaatst en wordt duidelijk of wij kunnen spreken van bijgeloof of niet. Vanuit een magische zienswijze schrijven we, uit onbekendheid met een bepaald ritueel of met bepaalde denkbeelden, aan anderen een magische conceptie toe. Los van iedere context kan het draaien aan een gebedswiel als een vorm van bijgeloof worden geduid. Wij noemen anderen bijgelovig terwijl er geen sprake is van bijgeloof.

Hoofdstuk 5 gaat in op de vraag wanneer er sprake is van bijgeloof in religie. Een magische conceptie is een conceptuele verwarring van onszelf. Het geloof in de magische werking van tekens, woorden, of gebaren geldt ook voor mensen die zich beroepen op een religieus geloof. D.Z. Phillips onderscheidt twee soorten van bijgeloof in religie. De eerste vorm is het geloof dat religieuze formules, woorden, gebaren, of rituelen een magische werking hebben. De tweede vorm van bijgeloof in religie, die Phillips onderscheidt, is de conceptuele verwarring die ontstaat wanneer denkbeelden die zijn ontwikkeld in een bepaalde context, worden toegepast in een andere en niet passende

²⁰ Ludwig Wittgenstein, *Culture and value* (2e druk; Chicago 1984) 85e.

²¹ Phillips, *Religion and friendly fire*, 11.

context en daardoor een magische werking krijgen. De bron van die verwarring is een misplaatste analogie.

Hoofdstuk 6 laat zien dat wanneer we kunnen spreken van bijgeloof, dit bijgeloof belemmerend kan werken in het omgaan met stressvolle situaties. Er is een connectie tussen bijgeloof en emoties als angst of hoop. Mensen willen op de één of andere manier grip houden op dat wat hen overkomt. Dit hoofdstuk laat tevens zien dat bijgeloof een soort aantrekkingskracht op ons uitoefent. Bijgeloof berust veelal op verwarring van oorzaak en gevolg. Er zijn ook vormen van bijgeloof waarbij wij ons wel degelijk bewust zijn van die causale verwarring en toch aan dat bijgeloof vasthouden.

Hoofdstuk 7. Als de bron van de conceptuele verwarring die bijgeloof is en misverstanden rond bijgeloof verhelderd zijn, worden in dit onderzoek twee voorbeelden van visies op religie getoond. Het eerste voorbeeld is de visie van Frazer op magische en religieuze rituelen. Het boek *The golden bough* van J.G. Frazer is een invloedrijk boek geweest aan het begin van de 20 e eeuw. Frazer ging van de veronderstelling uit dat er aan magische en religieuze rituelen een verkeerde wetenschappelijke hypothese ten grondslag lag. De bron van de verkeerde hypothese was volgens Frazer onwetendheid over oorzaak en gevolg van natuurlijke fenomenen. Frazer ging er vanuit dat wanneer de mens kennis nam van de resultaten van de wetenschap, magie en religie vanzelf zouden verdwijnen. De wetenschap zal magie en religie ooit weg verklaren. Op die visie levert Wittgenstein felle kritiek.

Hoofdstuk 8. De kritiek van Wittgenstein op Frazer is ook nu nog relevant. De atheïstische filosoof Herman Phillipse is van mening dat de schepping zoals beschreven in Genesis een verklaring is voor het ontstaan van het heelal. Een verklaring die is weerlegd door de wetenschap.

Het filosofisch theïsme neemt een belangrijke plaats in, in de huidige godsdienstfilosofie. Zij wil de claim dat God bestaat, verdedigen door het leveren van overtuigende argumenten. Een belangrijke representant van het theïsme is de godsdienstfilosoof Richard Swinburne. Door kansberekeningen wil Swinburne aantonen dat de waarschijnlijkheid dat er een God bestaat significant groter is dan

niet.²² Die stroming heeft volgens Phillips verwarring gezaaid en veel schade toegebracht aan religie. Het theïsme staat in contrast met de contemplatieve godsdienstfilosofische traditie die de betekenis van het geloof in God probeert te begrijpen in het leven van gelovigen zelf.

De vraag hoe de opmerkingen van Wittgenstein ‘het domme bijgeloof van onze tijd’ en ‘als religie zo wordt voorgesteld dan is het allemaal bijgeloof’ kunnen worden begrepen, wordt in dit achtste hoofdstuk beantwoord. Om die laatste vraag te beantwoorden en de andere die in dit onderzoek naar voren komen, is het eerst van belang om te weten welke taak Wittgenstein aan de filosofie stelt.

²² Richard Swinburne, ‘Philosophical theism’ in: D.Z. Phillips en T. Tessin eds. , *Philosophy of religion in the 21st century* (New York 2001) 3 – 20, aldaar 3 en 7.

2 DE TAAK VAN DE FILOSOFIE VOLGENS WITTGENSTEIN

I might say: if the place I want to get to could only be reached by way of a ladder, I would give up trying to get there. For the place I really have to get to is a place I must already be at now.²³

EEN FILOSOOF HOEFT NIET OMHOOG TE KLIMMEN OP een ladder, want in het leven zelf is alles al aanwezig wat nodig is voor de filosofie. De filosofie is al aanwezig op de plaats die zij wil begrijpen. Er zijn geen nieuwe feiten of veranderingen nodig die ons vertellen hoe we zouden moeten denken, maar het gaat in de filosofie om klaarheid over hoe we denken.²⁴

Volgens Wittgenstein is het denken met een aureool omgeven. Vooral filosofen verkeren in de illusie dat het bijzondere, het wezenlijke van filosofisch onderzoek ligt in het feit dat ze het *wezen* van de taal probeert te begrijpen. Het wezen, de logica, geeft een ordening weer en wel de a-priori ordening van de wereld. Maar zo opgevat is die ordening een meta - ordening tussen meta - begrippen. Alsof de taal of het denken iets unieks is en alsof zij is verheven boven en losstaat van alle ervaring, van iedere context. Het gebruik van woorden in de filosofie moet even nederig zijn als het gebruik van woorden als ‘tafel’, ‘lamp’ en ‘deur’.²⁵ In de filosofie is geen ladder nodig. Alles wat er nodig is, is al aanwezig om klaarheid te brengen.

De taak van de filosofie is om alles te laten zoals het is. ‘Alles laten zoals het is’ refereert niet naar de resultaten van een filosofisch onderzoek maar naar de aard van dat onderzoek. D.Z. Phillips wijst erop dat Wittgenstein het karakter van een filosofisch onderzoek onderscheidt van andere takken van wetenschap, bijvoorbeeld de natuurwetenschap, waarin nieuwe data worden gezocht om hypothesen te bevestigen.²⁶ In de filosofie mogen geen theorieën worden opgesteld en zijn die nieuwe gegevens niet nodig: alles wat nodig is, is al aanwezig

²³ Wittgenstein, *Culture and value*, 7e.

²⁴ Phillips, *Wittgenstein and religion*, 243.

²⁵ Wittgenstein, *Philosophical investigations*, 97.

²⁶ Phillips, *Religion and friendly fire*, 9.

in het menselijk bestaan. De filosofie voegt daar niets aan toe. Het beschrijven van de plaats die bepaalde begrippen of woorden in onze taal hebben, brengt klaarheid. Wat begrippen of woorden aanduiden, blijkt uit de manier waarop zij worden gebruikt.²⁷

Of course, what confuses us is the uniform appearance of words when we hear them spoken or meet them in script and print. For their application is not presented to us so clearly. Especially when we are doing philosophy!²⁸

De taal die we gebruiken is niet uniform van aard. In de zin 'de koning in een schaakspel' heeft het woord 'koning' een andere toepassing dan in de zin 'de koning van een land'. De context bepaalt de toepassing van de taal die wij spreken en de gebaren die wij gebruiken. Schaken, bevelen, toneelspelen, raadsels oplossen, maar ook verzoeken, dank zeggen, vervloeken, begroeten, bidden, zijn voorbeelden van handelingen die Wittgenstein 'taalspelen' noemt.²⁹ Het woord 'taalspel' gebruikt hij naar analogie van bepaalde spelen; bijvoorbeeld kringspelen, kaartspelen, balspelen en bordspelen, of de Olympische Spelen. We noemen het spelen, maar toch wordt het woord 'spelen' in ieder spel anders gebruikt. Het spel van een kind met een bal is een ander spel dan het spel in een kring of in een bordspel. In verschillende spelen worden niet alleen andere woorden en begrippen gebruikt; verschillende spelen zijn ook aan verschillende regels gebonden. De regels van het taalspel van het schaken zijn anders dan de regels in een balspel.

Hoewel het woord 'spel' een andere toepassing heeft in het schaken en aan andere regels gebonden is dan in een balspel, toont het woord in al die spelen een soort verwantschap. Met het gebruik van het woord 'taalspel' beklemtoont Wittgenstein dat het spreken van een taal deel uitmaakt van een activiteit of een levensvorm.³⁰ Wittgenstein stelt :

And this is true. - Instead of producing something common to all that we call language, I am saying that these phenomena,

²⁷ Ibidem, 9, 10 en 8.

²⁸ Wittgenstein, *Philosophical investigations*, II.

²⁹ Ibidem, 23.

³⁰ Idem, 23.

have no one thing in common which makes us use the same word for all, - but that they are *related* to one another in many different ways. And it is because of this relationship, or these relationships, that we call them all “language”.³¹

Wittgenstein zegt: ‘denk niet, maar kijk!’³² Als je ze bekijkt, zul je gelijkenissen, verwantschappen zien. Ontspanning in het spel zou iets gemeenschappelijks kunnen zijn, hoewel de vraag is of dat in het betaalde voetbalspel nog geldt. Toch is er tussen al die spelen een web van gelijkenissen. Wittgenstein spreekt van ‘familiegelijkenissen’.³³ Al die spelen vormen een cluster van taalspelen. En dat cluster noemt hij *practises of forms of live*. En in die *practices of forms of live* kan de verwarring op grote schaal regeren.³⁴

De taal die we gebruiken, de denkbeelden die we erop nahouden, kunnen verward zijn. Onder taal verstaat Wittgenstein niet alleen gesproken of schriftelijke taal, maar ook tekens, gebaren, regels, bepaalde handelingen, denkbeelden en proposities. De taak van de filosofie is om de bron van die verwarring op te sporen en om klaarheid te brengen in het onderscheid tussen wat zinvol en niet zinvol is in de taal.³⁵ Door de beschrijvende taak van de filosofie kan ook duidelijk worden wanneer er sprake is van verwarring. De filosofische methode die Wittgenstein voorstelt, is indirect. In het beschrijven van dat wat mensen doen, komt aan het licht wat de bron van die conceptuele verwarring is en wordt vervolgens de route naar die verwarring ontrafeld.

Wittgenstein waarschuwt dat de taal of het denken in de filosofie niet uniek is en los staat van alle ervaring. Alles wat nodig is voor een filosofisch onderzoek ligt al voor ons. De filosofische methode van Wittgenstein is beschrijven van datgene wat er al is. En in die beschrijving kan duidelijk worden wanneer we wel of niet kunnen spreken van bijvoorbeeld bijgeloof. Een magische conceptie van de taal is de bron van verwarring die wij bijgeloof noemen. In wat nu volgt, wordt de route naar die verwarring ontrafeld.

³¹ Ibidem, 65.

³² Ibidem, 66.

³³ Ibidem, 67.

³⁴ Phillips, *Religion and friendly fire*, 11.

³⁵ Ibidem, 12

3 BIJGELOOF: EEN MAGISCHE CONCEPTIE ALS BRON VAN VERWARRING

EEN VEEL VOORKOMENDE BRON VAN VERWARRING IN de filosofie is volgens Wittgenstein de voorstelling dat de betekenis van een zin iets is wat in de zin zelf besloten ligt. Maar de zin krijgt betekenis in de manier waarop hij wordt gebruikt.³⁶ Wanneer iemand tot ons spreekt, dan reageren we op die woorden. Het lijkt heel natuurlijk, een soort impuls, om te denken dat wij op die woorden zelf reageren. Niet de woorden zelf bepalen hoe we reageren: maar in een situatie reageren wij op een bepaalde manier. Een woord heeft een betekenis die iemand er aan geeft of heeft gegeven. Een woord heeft niet een van mensen onafhankelijke betekenis. ‘Philosophy is a battle against the bewitchment of our intelligence by means of our language.’³⁷ Als we de taal die we spreken als iets unieks zien en met ‘uniek’ bedoelt Wittgenstein - los van iedere context - dan is dat een grammaticale illusie, een beheksing van ons verstand. Dan hebben we een magische conceptie van de taal. De magische conceptie is een conceptuele verwarring en die conceptuele verwarring ligt aan de bron van *confused practises*.³⁸

We hebben een magische conceptie van bijvoorbeeld een gebaar als ‘wenken’ als wij denken dat het wenkgebaar zelf bepaalt dat wij op dat gebaar reageren. De magische conceptie is een misverstand van onszelf: een misverstand van de logica van onze taal. ‘When we speak of a magical conception of signs or gestures in philosophy, we can said to be dealing with a misunderstanding of the logic of our language.’³⁹ Het misverstand berust op een conceptuele dwaling: ‘confusions may arise in any practise from a confusion about language itself, from what

³⁶ Rush Rhees, *On religion and philosophy* (2e druk; Cambridge, New York en Melbourne 1997) 69.

³⁷ Wittgenstein, *Philosophical investigations*, 109. ; Ludwig Wittgenstein, *The blue and brown books* (Oxford 1969) 54.

³⁸ D.Z. Phillips, ‘Just say the word: Magical and logical conceptions in religion’ in: D.Z. Phillips en Mario van der Ruhr eds., *Religion and Wittgenstein’s legacy* (Aldershot en Burlington 2005) 171 – 186, aldaar 173.

³⁹ Idem, 173.

Wittgenstein called 'a magical conception of signs.'⁴⁰ We hebben een magische conceptie van een teken, een verkeerspijl bijvoorbeeld, wanneer we denken dat de pijl zelf bepaalt dat we een bepaalde kant opgaan. Zo lijkt het wel. We zien een pijl op een verkeersbord en volgen de pijl. Een jong kind dat struikelt over een steen en vervolgens de steen de schuld geeft, zegt wellicht: 'Stoute steen'. Het heeft dan een magische voorstelling van de steen. Er gaat een soort magische werking van de steen uit. Juist die magische werking van tekens, gebaren, woorden, of handelingen ligt aan de bron van wat wij bijgeloof noemen. Wanneer iemand bijvoorbeeld verzucht: 'Als ze maar geen ongeluk krijgen. Je hoort zo vaak van ongelukken', en vervolgens met een vinger klopt op een ongelakt houten voorwerp, om het even 'af te kloppen', dan lijkt dit gebaar op een soort bezwering. Alsof de uitgesproken zin zelf een ongeluk veroorzaakt. Alsof er een soort magische werking van de zin uitgaat.

Een bekend voorbeeld van bijgeloof is het geloof dat het getal dertien ongeluk brengt. Als wij dat geloven dan hebben we een magische conceptie van het getal dertien. Het getal 'dertien' is zelf magisch geworden. We weten misschien niet eens waarom nu juist het getal 'dertien' ongeluk brengt en niet het getal 'twaalf' of 'veertien'. Zo is het ook met een hoefijzer. Iemand is bijgelovig als hij of zij denkt dat een hoefijzer bij de deur het ongeluk afwendt. Iemand is ook bijgelovig als hij of zij denkt dat het gebaar van 'duimen' geluk brengt. Aan dat wat wij bijgeloof noemen, kan een conceptuele verwarring over oorzaak en gevolg ten grondslag liggen. D.Z Phillips stelt dat we een geloof 'bijgeloof' noemen wanneer dat geloof niet past in onze causale verwachtingen.⁴¹ 'Ik heb een ongeluk gehad omdat het vrijdag de dertiende is.' 'Ik word gelukkig omdat ik een klavertje vier heb gevonden.' 'Ik ben voor mijn rijexamen geslaagd omdat jij hebt geduimd.' Het als magisch beschouwen van dit soort tekens, gebaren of voorwerpen berust op een verwarring over oorzaak en gevolg.

⁴⁰ D.Z Phillips, 'Practises, practice, and superstition: a response to Terrence W. Tilley', *Journal of the American academy of religion*, Vol. 68 (2000) 357-362, aldaar 358.

⁴¹ Phillips, *From fantasy to faith*, 18.

Een kenmerk van de magische conceptie van het getal dertien en het duimen is het instrumentele karakter. Er wordt met het vermijden van het getal dertien en het duimen voor iemand een bepaald effect beoogd. Maar er is tussen de laatstgenoemde voorbeelden geen connectie met het beoogde effect. Wat is de connectie tussen het beoogde effect, bijvoorbeeld het slagen voor een examen en het duimen? Wat is de connectie tussen het vermijden van de dertiende rij in een vliegtuig en een mogelijk ongeluk?

In het geval van het getal dertien zijn we ons vaak bewust dat we bijgelovig zijn. We nemen onszelf niet helemaal serieus en doen er wat lacherig over. We hechten er niet zoveel waarde aan en toch vermijden we het getal dertien. Het lijkt erop dat we invloed willen uitoefenen op dat wat ons zou kunnen overkomen. 'Je weet nooit of het effect heeft.' Die gedachte had een vrouw met een persoonlijkheidsstoornis ook. Zij had veel moeite met het onderhouden van relaties. Hoewel ze katholiek was opgevoed, noemde ze zichzelf niet meer gelovig, in de zin van rooms katholiek. Toch dronk ze water afkomstig uit Lourdes.

'Zal ik de volgende keer als ik kom wat water uit Lourdes voor je meenemen? Ik heb nog een volle jerrycan in de koelkast staan.' Toen ik zei dat, dat niet hoefde, vroeg ze: 'Geloof je er soms niet in? Ik zeg maar zo'; zei ze lachend, 'baat het niet, het schaadt ook niet. Als ik het niet drink dan zou het misschien wel slechter met mij gaan.'

Het leek erop dat het drinken van Lourdes water niet heel veel voor haar betekende. Ze deed er zelf wat lacherig over: '(...) baat het niet, het schaadt ook niet'. Je weet maar nooit. Hoewel deze vrouw zelf wat lacherig deed over het drinken van Lourdes water, zouden wij haar bijgelovig kunnen noemen. Het water had geen enkele connectie met de persoonlijkheidsstoornis van deze vrouw, maar ook geen enkele connectie met haar geloof, of met de bedevaartplaats Lourdes. Zij had een magische conceptie van het water en gebruikte het instrumenteel: 'Als ik het niet drink zou het misschien wel slechter met mij gaan.'

Samenvattend: Volgens Wittgenstein is de filosofie een strijd tegen de beheksing van ons verstand door de taal. De magische conceptie is een misverstand van onszelf: een misverstand van de logica van onze taal als we veronderstellen dat tekens, woorden, zinnen, formules, handelingen, gebaren een van ons onafhankelijke werking hebben. De magische conceptie van de taal is een bron van verwarring die wij bijgeloof noemen waarbij er verwarring is over oorzaak en gevolg. Kenmerkend aan die verwarring is dat tekens, woorden, gebaren of handelingen instrumenteel worden gebruikt. De veronderstelling is dat zij een bepaalde werking hebben. Met het vermijden van het getal dertien wordt een bepaald effect beoogd, bijvoorbeeld het voorkomen van een ongeluk. Dat beoogde effect heeft geen enkele connectie met die tekens, getallen, woorden, gebaren of handelingen.

Als iemand voor een ander duimt dan kan dat een voorbeeld van bijgeloof zijn. Phillips zegt: 'Examination of the particular case may show it to be a superstition.'⁴² Dat betekent niet dat 'duimen' altijd een bijgelovige handeling is. Om tot klaarheid te komen rond bijgeloof is het belangrijk wanneer niet van bijgeloof kan worden gesproken.

⁴² D.Z. Phillips, *Religion without explanation* (Oxford 1976) 110.

4 BIJGELOOF: DE LOGISCHE EN DE MAGISCHE ZIENSWIJZE

ALS WIJ EEN MAGISCHE CONCEPTIE HEBBEN VAN DE taal dan zijn we zelf verward. Die conceptuele verwarring is geen verklaring maar komt aan het licht door de filosofische beschrijving van dat wat er aan de hand is. Ik gebruik de term magische *zienswijze* als we aan anderen, bijvoorbeeld uit onbekendheid met bepaalde rituelen of denkbeelden, ten onrechte bijgeloof toeschrijven.⁴³ Als we die handelingen of denkbeelden in een bepaalde context bekijken, kan duidelijk worden dat er helemaal geen sprake is van bijgeloof. Dat is wat Rhees en Phillips de *logische zienswijze* noemen.⁴⁴

DE LOGISCHE ZIENSWIJZE

In de logische *zienswijze* bepaalt de context de toepassing van een teken. 'Every sign by itself seems dead. What gives it life? In use it is alive.'⁴⁵ In de context krijgt een pijl een bepaalde toepassing: bijvoorbeeld in het verkeer. Phillips stelt: 'in the logical conception of signs, the sign has its sense in a system or language'.⁴⁶ In de logische *zienswijze* bepaalt het verkeer de betekenis van de pijl. Dan is er niets magisch meer aan de verkeerspijl. Het magische karakter is verdwenen.

Het 'duimen' voor iemand hoeft op zich geen vorm van bijgeloof te zijn. Als een familie duimt voor een vrouw die rijexamen moet doen, drukt de familie in het duimen uit dat zij meeleeft en hoopt dat de vrouw slaagt. Het duimen heeft een expressief karakter. De vrouw zelf kan het duimen van haar familie als een steuntje in de rug ervaren: de familie denkt aan haar. Ongeacht of ze zakt of slaagt zou ze kunnen zeggen: 'Nou in ieder geval bedankt dat jullie aan mij hebben gedacht.'

⁴³ D.Z. Phillips maakt onderscheid tussen een magische conceptie van onszelf en het toeschrijven van een magische conceptie aan anderen. Zie: Phillips, 'Just say the word: Magical and logical conceptions in religion', 176. Hij gebruikt de termen *magical view* en *magical conception* in zijn boeken door elkaar. Voor de duidelijkheid gebruik ik de term 'magische conceptie' als wijzelf bijgelovig zijn en 'magische *zienswijze*' als wij bijgeloof toeschrijven aan anderen.

⁴⁴ Phillips, 'Just say the word: Magical and logical conceptions in religion', 173.

⁴⁵ Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, 432.

⁴⁶ Phillips, 'Just say the word: Magical and logical conceptions in religion', 175.

Zo hoeft ook het vervloeken van iemand geen bijgeloof te zijn. In een bepaalde gemeenschap kan het uitspreken van een vloek over iemand een vreselijke uitwerking hebben zonder dat er sprake is van een magische conceptie van die vloek. In de logische zienswijze heeft de vloek een bepaalde toepassing in het leven van degene die vervloekt is. Rush Rhees gebruikt in het geval van het vervloeken van iemand de term 'connectie': 'For the CONNEXION is made in applying what we say – it is not something given at once.'⁴⁷ Als het effect van de vloek is dat iemand lijdt wanneer er een vloek over hem of haar wordt uitgesproken dan is er een connectie tussen degene die de vloek uitspreekt en degene voor wie de vloek is bedoeld. De uitgesproken woorden of de gebruikte symbolen hebben een bepaalde betekenis; 'they are words and symbols understood in the syntax of ordinary language'.⁴⁸ Het effect van de vloek hangt af van de betekenis die de vloek heeft in het leven van mensen. Iemand kan zich uitgestoten voelen door zijn of haar gemeenschap, iemand kan er ook de schouders over ophalen. Het vervloeken van iemand kan een expressie van woede zijn. Zoals mensen in een demonstratie uit protest een afbeelding van een regeringsleider meedragen. Zelfs als mensen die regeringsleider dood wensen en die wens uitdrukken door de afbeelding kapot te scheuren of te verbranden dan spreken we niet van bijgeloof. De handeling heeft een expressief karakter en is een uiting van woede.

Wittgenstein geeft zelf ook een voorbeeld. Als hij boos is en met een stok op de grond slaat, dan is die handeling expressief van aard. Wittgenstein zegt dat hij niet gelooft dat de grond de schuld is van zijn woede, maar dat hij simpelweg zijn woede koelt. In de logische zienswijze wordt het gebaar gezien als behorend tot een bepaalde context. Het woedend zijn bepaalt de betekenis van het gebaar en niet het gebaar zelf. De toepassing van een gebaar ligt niet in het gebaar zelf besloten, maar in de context waarin het gebaar wordt toegepast. Het 'uit

⁴⁷ Rhees, *On religion and philosophy*, 72. Rhees was een leerling van Wittgenstein en was de leermeester van D. Z. Phillips.

⁴⁸ *Ibidem*, 73.

woede met een stok op de grond slaan' is niet instrumenteel maar expressief van karakter.⁴⁹

Als iemand bloemen bij een foto zet, of een foto oppakt en kust, komt het niet in ons op om te denken dat met die handeling een bepaald effect wordt beoogd op degene die op de afbeelding staat. Volgens Wittgenstein berust het kussen van een foto van een geliefde niet op een geloof dat er een bepaalde werking van de kus uitgaat op degene die is afgebeeld.

Burning an effigy. Kissing the picture of a loved one. This is obviously not based on a belief that it will have a definite effect on which the picture represents. It aims at some satisfaction and it achieves it. Or rather, it does not aim at anything; we act in this way and then feel satisfied.⁵⁰

Zoals het verbranden van een afbeelding tijdens een demonstratie een uitdrukking van woede is, zijn de bloemen die we zetten bij of het kussen van een foto een expressie van de liefde die we voor iemand voelen of gevoeld hebben. We doen het en proberen er niet een bepaald effect mee te bereiken. Degene die afgebeeld staat, heeft iets betekend of betekent nog steeds iets in het leven van mensen. Zo was het ook met een Armeense vrouw met wie ik sprak.

Een Armeense vrouw zag in mijn kamer een kaartje waarop een icoon van Maria en kind stond afgebeeld. Ze maakte meteen met haar hand een kusgebaar naar het kaartje. Ik zag het en gaf haar het kaartje. Ze kuste de afbeelding van Maria onmiddellijk.

De vrouw heeft een magische conceptie als het effect dat zij beoogt met het kussen van de afbeelding is dat Maria haar zou helpen. Bijvoorbeeld dat Maria als dank voor de kus zou zorgen dat zij een status krijgt en in Nederland mag blijven wonen. We zouden haar dan bijgelovig noemen. Maar in dit voorbeeld ligt het anders.

⁴⁹ Wittgenstein, *Philosophical occasions*, 137.

⁵⁰ *Ibidem*, 123.

Deze Armeense vrouw is lid van een oosters - orthodoxe kerk in Nederland. In de logische zienswijze bepaalt de context, in dit geval het oosters - orthodoxe geloof, de betekenis van het gebaar en niet het gebaar zelf. In dat geloof speelt de aanbidding van iconen een belangrijke rol. 'Ze vormen een verbinding tussen God en mens, tussen de oneindige eeuwigheid en de aardse tijdelijkheid.'⁵¹ In de context van haar leven kreeg het gebaar nog meer betekenis toen ik de Armeense vrouw vroeg wat Maria voor haar betekende.

Zij haalde foto's van haar door rebellen doodgeschoten man en zoon uit haar tas. Beide lagen opgebaard in een kist. Ze liet ook foto's van hun graf zien. 'Ik moest alles achterlaten. Mijn familie, vrienden, mijn land en mijn huis. Hier is het wachten en wachten of ik een status krijg. Maria is bij me.'

Het kusgebaar van de vrouw is niet instrumenteel van karakter, maar expressief. Zij kust de afbeelding van Maria niet om een bepaald effect op Maria te bereiken. Zij kust de afbeelding en in dat gebaar komt de betekenis die Maria in haar leven heeft tot uitdrukking.

In de context wordt duidelijk wanneer een vloek of een kusgebaar op verwarring berust. Als een vloek of een kus een uitdrukking van woede of liefde of eerbied is, is van bijgeloof geen sprake. Ook het eventuele effect van een vervloeking op iemand maakt niet dat we spreken van bijgeloof. Vanuit een magische zienswijze schrijven we aan anderen uit onbekendheid met een bepaald ritueel of uit onbegrip bijgeloof toe.

DE MAGISCHE ZIENSWIJZE

Ik gebruik de term 'magische zienswijze' wanneer wij vanuit onbekendheid een verkeerde weergave geven van een ritueel: bijvoorbeeld een religieuze handeling als het draaien van een gebedswiel.⁵² Rush Rhees vertelt over zijn reactie toen hij voor het eerst

⁵¹ Jan van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst* (4^e druk; Nijmegen en Amsterdam 2003) 67.

⁵² Rhees, *On religion and philosophy*, 116.

las over Tibetaanse boeddhisten die aan een gebedswiel draaien: ‘this would strike a Westerner as an example of ‘irrational superstition’, and when I first read of it I thought it was: or at best I thought it was weird.’⁵³ De onbekendheid met het draaien aan het gebedswiel maakte dat Rhees dacht dat deze handeling een bepaald doel had. De Tibetaanse boeddhisten wilden er iets mee bereiken. Later las Rhees een artikel waarin werd beschreven dat het draaien aan een gebedswiel te vergelijken was met het aansteken van kaarsjes in een kerk; een gebruik dat hij wel kende. Hij zag in dat het draaien aan een gebedswiel een expressie van devotie was, net als het aansteken van een kaarsje in de rooms katholieke kerk. Rhees vond dat hij te snel had geoordeeld door het draaien aan het gebedswiel een ‘irrationeel bijgeloof’ te noemen.

De magische zienswijze is een verwarrende *weergave* en leidt tot *onbegrip* van wat mensen doen. Zoals Rhees het draaien van een gebedswiel in eerste instantie als ‘irrationeel bijgeloof’ bestempelde. We zouden de Armeense vrouw ten onrechte bijgelovig noemen, wanneer wij veronderstellen dat haar kus is bedoeld om een effect te bereiken (magische zienswijze). Soms hebben mensen de neiging om vanuit een magische zienswijze rituelen, die voor hen betekenisloos zijn, als irrationeel en impliciet als bijgeloof te beoordelen. Vooral als ze denken dat zo’n gebaar of handeling instrumenteel van karakter is. Het gevolg is dat anderen niet serieus worden genomen: die anderen weten niet beter.

‘Ik heb niets tegen andere godsdiensten hoor. Maar ik vind het te gek dat iemand bloemen bij een god met een olifantssnuit legt. Een beeld kan toch niets doen? Welke god heeft nu een olifantssnuit!’

‘Denkt meneer F. nu echt dat hij niet in de hemel komt als hij niet vast? Hoelang duurt die Ramadan eigenlijk nog?’

Beide uitspraken zijn voorbeelden van een magische zienswijze, waarbij aan anderen een magische conceptie wordt toegeschreven. De eerste uitspraak is van een moslima, een cliënte van de cultuurpoli.⁵⁴ In de

⁵⁴ De cultuurpoli is een polikliniek waar asielzoekers of allochtonen die ernstig getraumatiseerd zijn een therapie volgen.

islam is het afbeelden van Allah of de profeet Mohammed verboden. De onbekendheid met de betekenis die een beeld, in dit geval Ganesha, in het hindoeïsme heeft, maakt dat de moslima er vanuit gaat dat hindoes een magische conceptie van een beeld hebben: ‘Een beeld kan toch niets doen?’ Zij weet niet dat hindoes niet noodzakelijk in de veronderstelling verkeren dat een beeld op zich iets kan doen.

De tweede uitspraak is van een facilitair medewerkster die verantwoordelijk is voor het bestellen van het voedsel voor patiënten. Onbekendheid met de rol die het vasten tijdens de Ramadan in het leven van moslims speelt, maakt dat deze medewerkster al bij voorbaat een magische conceptie van het vasten toeschrijft aan meneer F. Maar het kan ook zijn dat deze medewerkster zo over alle religieuze uitingen denkt.

Dat we altijd naar de context moeten kijken voordat we iemand bijgelovig noemen, maakt het volgende voorbeeld duidelijk.

Een moeder van drie jonge kinderen liet mij de eerste keer dat ik haar zag een document lezen dat zij een contract noemde. Dat contract droeg ze altijd bij zich. Ze vertelde dat zij in haar leven al een aantal suïcide pogingen had ondernomen. Ook toen ze kinderen had. Voor haar was het leven zo zwaar dat dit de enige uitweg was. Elke dag dacht ze er over na hoe ze zich van het leven kon beroven. Toen ze op een ochtend bij een meer stond, met een zak vol stenen op haar rug, voelde ze voor het eerst van haar leven God heel nabij. Een ervaring die veel indruk op haar maakte. Ze besloot voor het leven te kiezen. In het contract schreef zij de belofte dat zij voortaan geen suïcide pogingen meer zou ondernemen en zette haar handtekening eronder. Ze vroeg de sleutel van de protestantse kerk in haar dorp en op een middag heeft ze het contract daar hardop uitgesproken en om Gods hulp gevraagd. Het contract draagt ze altijd bij zich omdat ze bang is dat het zonder weer mis gaat.

Voor iemand voor wie niets op heeft met religie kan een contract afgesloten in een kerk betekenisloos zijn. Vanuit een magische zienswijze zou je op het eerste gezicht het verhaal van deze vrouw

kunnen bestempelen als een voorbeeld van bijgeloof. Vanuit de magische zienswijze heeft de vrouw dan een magische conceptie van het contract. Dat contract zorgt dat zij geen poging meer onderneemt om zich van het leven te beroven. En mocht ze het wel doen dan zou het contract niet ‘werken’. Het contract is dan zelf magisch geworden. Waarom zou de vrouw het anders steeds bij zich dragen en bang zijn dat het zonder weer misgaat?

Maar dit is geen voorbeeld van bijgeloof. In de context van het leven van de vrouw en door haar ervaring van de nabijheid van God krijgt het contract betekenis. Zelf zegt ze dat ze het contract steeds bij zich draagt om, elke keer dat zij de doodswens voelt opkomen, zich aan haar belofte te herinneren. Dat zij naar een kerk ging om daar het contract hardop uit te spreken, laat zien dat het een belangrijke belofte voor haar was. Hier geldt het expressieve karakter van de handelwijze van de vrouw. In het contract drukt de vrouw haar keuze voor het leven uit en die wens is de expressie van de hoop dat het haar lukt. Dit is geen verklaring voor wat de vrouw doet: dit is een beschrijving. In die beschrijving wordt de betekenis van dat wat mensen doen duidelijk.

Niet alleen onbekendheid met een religieus ritueel kan leiden tot onbegrip. Ik werd gevraagd om met een mevrouw te spreken die zich door haar eigen predikant onbegrepen en in de steek gelaten voelde.

‘Op zaterdag werd ik door mijn schoondochter gebeld dat mijn zoon voor onderzoek was opgenomen in het ziekenhuis. Hij was in coma geraakt nadat hij al een aantal dagen last had van zware hoofdpijn. ’s Avonds werd ik door haar gebeld dat hij werd geopereerd omdat er bij hem een hersentumor was geconstateerd. Het was heel ernstig. Die zaterdagavond belde ik de dominee op om het te vertellen en vroeg of hij in de dienst de volgende dag voor mijn zoon wilde bidden. Dat wilde hij niet want hij zei dat hij niet aan gebedsgenezing deed. Ik kreeg een klap in mijn gezicht. Mijn zoon overleed de volgende ochtend. Toen de dominee na de begrafenis langs kwam, merkte hij wel dat ik niet gewoon kon doen. Ik kon niet begrijpen waarom hij niet gebeden had.’ ‘Geloof u dat uw zoon niet overleden was als ik gebeden had?’, vroeg hij.’ ‘Ik weet het niet. Ik heb zelf de

hele nacht gebeden en gesmeekt. Wat moest ik anders? Het was te ver om nog naar hem toe te gaan. Mag ik niet bidden voor het leven van mijn eigen zoon? En ik wilde ook dat er voor hem gebeden werd in de kerk en natuurlijk ook voor mij. Gewoon ook omdat ik wilde dat de anderen het wisten. Niemand belde na de dienst. Hij had het zelfs niet genoemd. Mijn hele leven ga ik elke zondag naar de kerk, maar nu heb ik er moeite mee als ik weet dat hij (de predikant) er is. Ik klap dicht als hij bidt. Dan zit ik helemaal vast. Ik ben al een keer naar de vrijgemaakte kerk geweest, maar ja, dat is niet mijn kerk.'

Hoewel ik de beweegredenen van de predikant en zijn kant van het verhaal niet ken, is dit voorbeeld bedoeld om te laten zien dat wanneer we aan anderen een magische conceptie toeschrijven van een bekend ritueel als een gebed, dat ook kan leiden tot onbegrip en verwarring. In dit geval lijkt het erop dat de predikant veronderstelde dat de vrouw in kwestie een magische conceptie van het gebed had. 'Geloof u dat uw zoon niet was overleden als ik gebeden had?' Uit wat de vrouw vertelt, blijkt helemaal niet dat zij dat gelooft. Dat noemt ze niet eens. De predikant had geen oog voor de situatie en voor de wanhoop van de vrouw op dat moment.

Wanneer we met een magische bril op (magische zienswijze) kijken naar anderen en hen uit onwetendheid of onbegrip 'bijgelovig' noemen, zijn we zelf verward. Het kussen van de foto van Maria, het contract afgesloten in een kerk, het gebed voor een doodzieke zoon zijn voorbeelden van een gebaar, of handelingen met een religieus karakter. In de logische zienswijze wordt het expressieve karakter duidelijk van dat religieuze gebaar of die handelingen. In de beschrijving van wat mensen doen wordt duidelijk wanneer er sprake is van verwarring. Ook in religie kan de verwarring volop heersen. 'To rid ourselves of the confusions of religion, we must trace the steps with led to them'.⁵⁵ Ook dan moet de bron van verwarring worden ontrafeld.

⁵⁵ Phillips, 'Just say the word: Magical and logical conceptions in religion', 178. ; Phillips, *From fantasy to faith*, 19.

5 BIJGELOOF IN RELIGIE

VOLGENS WITTGENSTEIN IS FILOSOFIE GEEN KWESTIE van abstract theoretiseren. Hij heeft kritiek op de abstracte theorieën die in bijvoorbeeld de metafysica leiden tot speculaties.

The solution of philosophical problems can be compared with a gift in a fairy tale: in the magic castle it appears enchanted and if you look at it outside in daylight it is nothing but an ordinary bit of iron (or something of the sort).⁵⁶

De glans die metafysische oplossingen soms hebben, verliezen hun betovering wanneer ze worden teruggebracht in het gewone dagelijkse leven. Niet abstract logisch redeneren moet het uitgangspunt zijn voor de filosofie. 'The 'logical' is rooted in the 'existential'.⁵⁷ Als het logische of rationaliteit wordt gescheiden van het menselijk bestaan waarin ze hun plaats hebben, dan wordt er geweld gedaan aan het concept rationaliteit. In het menselijk bestaan krijgt het 'logische' zin.

Dat geldt ook voor religieus geloof. Phillips levert kritiek op religieuze speculaties waarin een wereld wordt gecreëerd die ergens ver boven de werkelijke wereld is verheven. Een wereld die niets van doen heeft met de werkelijke wereld. Religie waarin bovennatuurlijke verklaringen worden gezocht voor al hetgeen dat mensen overkomt. Een moslima uit Srebrenica werd juist van dit soort speculaties nog radelozer dan zij al was.

'Ze zeggen dat God ons op de proef heeft gesteld. Maar mijn vader en broers hebben de proef niet overleefd. De beloning is het paradijs, zeggen ze. Maar hoe weet ik dat mijn familie de proef heeft doorstaan? Ik vind de proef te zwaar. Mensen denken dat al die mannen netjes op een rijtje hebben gestaan om te wachten tot ze de kogel kregen. Maar dat is niet zo. Mijn

⁵⁶ Wittgenstein, *Culture and value*, 11e.

⁵⁷ D.Z. Phillips, *The problem of evil and the problem of God* (Minneapolis 2005) xi.

man, vader en broers en zwager hebben het niet afgewacht, ze zijn de bossen in gevluht. In die bossen zijn vreselijke dingen gebeurd. ‘Spelletjes.’ Mijn man en één broer hebben ze gezien terwijl ze verborgen lagen onder de lijken. Mijn ooms en neven zijn in de massagraven gevonden, maar mijn vader, andere broers en zwager niet. De lijken die in de bossen gevonden zijn, waren niet meer compleet. Vraag het maar na. Het is vreselijk geweest. Ik vind de proef te zwaar. Als ik het niet meer zie zitten dan zeggen ze: ‘Geloof in God, dan komt alles goed.’ Mijn man is verwilderd teruggekomen. We dachten dat hij gek geworden was. Hij gelooft niet meer. Straks kan hij van de ene hel meteen door naar de andere hel.

Wie moet hier voor een tribunaal komen, zou je zeggen? De Serviërs of God? Al die speculaties en bovennatuurlijke verklaringen hebben niets te maken met wat deze vrouw en haar familie is overkomen en gaan volstrekt voorbij aan haar verdriet en wanhoop. Ze maken het alleen nog maar erger. Maar, zegt Phillips, het natuurlijke huis van de mens is hier op aarde, hier in de menselijke samenleving. We hebben het bovennatuurlijke niet nodig om natuurlijke fenomenen te verklaren.⁵⁸

‘Het logische’ is geworteld in het menselijke bestaan. Religie is ook geworteld in het menselijke bestaan. In dat bestaan wordt duidelijk wat wel of niet logisch is om te zeggen. In het beschrijven van wat mensen doen, kunnen wij zien welke betekenis een religieus geloof heeft in het leven van gelovigen. Dat betekent niet dat het religieuze leven een geïsoleerd eilandje is. Ook in religieus geloof is er altijd een connectie met andere activiteiten in het leven.

Als Wittgenstein activiteiten als vragen, danken, vervloeken, begroeten of bidden ‘taalspelen’ noemt dan kunnen we niet om de context heen waarin die termen worden gebruikt. Het vervloeken van iemand is een taalspel, maar er is een conceptueel verschil als wij het vervloeken van een mens vergelijken met het vervloeken van God. Als we iemand vervloeken kunnen we het leven nog steeds zinvol vinden,

⁵⁸ Phillips, *Religion without explanation*, 100. Het boek *The problem of evil and the problem of God* gaat over het lijden van mensen en de bijdrage die de godsdienstfilosofie geleverd heeft aan dit soort speculaties. In dit onderzoek kan ik er verder niet op ingaan.

maar als we God vervloeken kan dat, zegt Phillips, betekenen dat we de dag dat we geboren zijn vervloeken.⁵⁹ Toch is er tussen het vervloeken van een mens en het vervloeken van God ook een overeenkomst: wanhoop of woede is er de basis van.

Zo is ook bidden een taalspel. De aanwezigheid van een religieus ritueel als een gebed in de lijst van taalspelen maakt dat er een conceptueel verschil is tussen het verzoeken en danken in een gebed en het verzoeken en bedanken van een mens, bijvoorbeeld de buurvrouw. Ook bidden is niet een onafhankelijk taalspel. Er is in een gebed altijd een interne relatie met andere taalspelen. Er zijn niet alleen verschillen maar ook overeenkomsten tussen het verzoek en het danken in een gebed en het verzoek doen aan, of het bedanken van de buurvrouw. Religieuze taalspelen staan niet los van andere activiteiten en hebben een toepassing in de bredere context van het leven, oftewel *a form of life*.⁶⁰ In bijvoorbeeld een dankdag voor het gewas, zoals in veel kerken in de herfst gebruikelijk is, is er niet alleen een notie van wat verzoeken of dank zeggen betekent, maar ook wat zaaien en oogsten is, of wat een slechte oogst is of een goede. Een gebed zou geen inhoud hebben als er onafhankelijk van een gebed geen hoop of frustratie, geen succes of mislukkingen waren, geen goede of slechte daden. Tussen religieuze handelingen en andere menselijke handelingen is er wel degelijk een interne relatie, anders zouden religieuze handelingen als een gebed, of een dankdag een soort esoterische taalspelen zijn en volledig afgesloten zijn van andere activiteiten.⁶¹ In een religieus ritueel als een gebed worden woorden uitgesproken die een toepassing hebben buiten dat ritueel. 'Without this application the ritual could not have its power and its force.'⁶² Volgens Phillips kan juist die kracht van een ritueel een bron zijn van verwarring: de verwarring dat de kracht een inherente eigenschap is van de woorden zelf.

Wanneer een gelovige bidt om bijvoorbeeld bescherming of gezondheid en meent dat de kracht ligt in de woorden zelf, dan wordt het gebed gebruikt als een instrument om die bescherming of die

⁵⁹ D.Z. Phillips, *Wittgenstein and religion* (Londen 1993) 86.

⁶⁰ *Ibidem*, 88.

⁶¹ *Ibidem*, 86 en 87.

⁶² *Ibidem*, 88.

gezondheid te verkrijgen. Je weet maar nooit of het werkt. Het gebed heeft een magische werking gekregen.

EEN MAGISCHE CONCEPTIE IN RELIGIE

Phillips onderscheidt twee verschillende manieren waarin religie kan bijdragen aan bijgeloof. De magische conceptie van tekens, woorden, handelingen en gebaren is de eerste vorm. Als mensen een kaarsje aansteken, of het ‘Onze Vader’ bidden, kan dat wel degelijk een bijgelovige handeling zijn. Phillips zegt: ‘Using God as though he were a lucky charm would be a clear case of doing so.’⁶³ God wordt gebruikt als een soort tovermiddel om een doel te bereiken. Gelovigen hebben een magische conceptie van het aansteken van een kaarsje, of het bidden van het ‘Onze vader’ wanneer zij menen dat er een magische werking van die handelingen uitgaat die hen behoedt voor wat hen dan maar ook zou kunnen overkomen. Het gebed en het aansteken van een kaarsje zijn een instrument geworden om iets te bereiken.

Het onderscheid dat Phillips maakt tussen de termen ‘externe’ en ‘interne relatie’ is van belang. Phillips zegt dat ‘no account of prayer is acceptable which makes God an external causal instrument to attain one’s end’.⁶⁴ Hij gebruikt de term ‘externe relatie’ voor dat causale instrumentele karakter.

One’s relation to them is purely external. One’s relation to lighting a candle, or to saying ‘Hail Marys’ or ‘Our Fathers’ may be just as external, as may the injunction to perform these deeds – ‘Say twelve and the slate’s clean’.⁶⁵

Een gebed, of een kaarsje zou evengoed vervangen kunnen worden door bijvoorbeeld het ophangen van een hoefijzer. Als het maar werkt. Er is niets religieus aan.

In het opzeggen van een gebed moet een interne relatie zijn tussen God en de gelovige die bidt. Die interne relatie houdt in dat de woorden

⁶³ D.Z. Phillips, ‘Philosophy, piety and petitionary prayer. A reply to Walter von Herck’, in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips’ Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 139 – 152, aldaar 142.

⁶⁴ *Idem*, 142.

⁶⁵ *Ibidem*, 143.

uitgesproken in een gebed een toepassing hebben in het leven van de gelovige. God is in het gebed aanwezig. De betekenis die het geloof in God heeft, komt tot uitdrukking in het gebed. Een gebed is niet een poging om de wil van God te beïnvloeden, maar een poging om in die wil te participeren.⁶⁶ In navolging van Kierkegaard stelt hij dat het gebed God niet verandert, maar diegene die het gebed uitspreekt.

Yet, there is sorrow mixed with love in creation, since the good things the blessings of life, can also be the source of the greatest pain. When a request in a petitionary prayer is fulfilled, God answers it because God is in it, if it is received as his gift. The answer is that a gift is given; what would otherwise be a coincidence or good fortune is transformed into grace. In this context, when what is asked for comes about, it always comes about in God whose gift it is.⁶⁷

Wij hebben God niet nodig om natuurlijke oorzaken te verklaren. Dat zou weer een kwestie van abstract theoretiseren zijn. Het leven brengt nu eenmaal geluk en verdriet. Dat wat een mens gelukkig maakt, kan ook de bron zijn van verdriet. Dat kan tot uitdrukking worden gebracht in een gebed. Die interne relatie tussen diegene die bidt en God maakt bijvoorbeeld dat wanneer het gebed is verhoord, de gelovige er niet vanuit gaat dat hij of zij geluk heeft gehad, of dat God hem heeft beloond. Het goede dat iemand is overkomen, stemt iemand dankbaar. Net zoals een nieuwe dag kan worden beschouwd als een gift en uitgedrukt wordt in gevoelens van dankbaarheid. Het beeld van de dag wordt daardoor beïnvloed. Gelovigen zijn dankbaar voor de dag en aan het einde verantwoorden zij hoe ze de dag hebben doorgebracht.⁶⁸

Phillips geeft een ander voorbeeld. Als een moeder haar pasgeboren kind brengt bij een beeld van de maagd Maria en aan Maria om de zegen vraagt, kan dat een bijgelovige handeling zijn. Bijvoorbeeld wanneer de moeder er vanuit gaat dat Maria kan zorgen dat haar kind wordt beschermd. Die bescherming zorgt ervoor dat het kind zal slagen

⁶⁶ Phillips, 'Philosophy, piety and petitionary prayer.', 150.

⁶⁷ Ibidem, 150 en 151.

⁶⁸ Idem, 151.

in wat het in de toekomst gaat doen. Maria wordt als een middel gebruikt om een positief effect op het leven van het kind te hebben. Phillips vindt dat het in dit geval eigenlijk niet uitmaakt wat de moeder zegt, als het effect maar wordt bereikt. Wat hier ontbreekt, is het religieuze karakter. Of beter gezegd: het religieuze karakter wordt gereduceerd tot een middel om een bepaald gewenst doel te bereiken. Het zou anders zijn als de moeder met haar baby naar Maria ging uit ontzag en dankbaarheid voor het wonder van het leven, of de erkenning van het leven als een gift van God. Ook dan kan zij bescherming vragen. Die bescherming moet worden begrepen in het licht van haar geloof en haar houding ten aanzien van het leven die als het ware door Maria worden belichaamd. Die waarden van de moeder zijn de waarden die Maria vertegenwoordigt. Dat maakt Maria heilig. De moeder wil dat het leven van haar kind georiënteerd zal zijn op die waarden. En die oriëntatie is wat de gelovige 'de zegen van Maria' noemt. In het eerste geval bepaalt het resultaat van de bescherming of het brengen van het kind naar het beeld effectief is geweest. In het tweede geval bepaalt de heiligheid van Maria de aard van de bescherming. Ongeacht wat het kind overkomt.⁶⁹

Phillips gebruikt het sacrament van de biecht om te laten zien wanneer er sprake is van bijgeloof in een religieuze praktijk als het belijden van zonden.

In confession, this can lead to the superstition that contrition can be achieved simply by uttering the required formula in the sacrament of confession and that God's forgiveness can be obtained simply by hearing the words of absolution. This would be a magical view of the sacrament.⁷⁰

Gelovigen zijn bijgelovig wanneer zij menen dat met het uitspreken van een simpele formule hun zonden zijn vergeven. De formule heeft een magische kracht waardoor hun zonden vergeven zijn. Datzelfde geldt ook voor andere religieuze rituelen die met reiniging van zonden te maken hebben. Dit geldt niet alleen in het christendom. Ook een

⁶⁹ Phillips, *Wittgenstein and religion*, 74 en 75.

⁷⁰ Phillips, 'Practises, practice, and superstition', 359.

hindoe is bijgelovig wanneer hij een bad in de Ganges neemt en denkt dat alleen door het nemen van het bad de zonden van hem zijn afgespoeld.

Think of the superstitious belief that sins can be washed away like dirt. Go into the holy river dirty at one end, and come up clean at the other. Swallow the wafer and be automatically cleansed of sin. One can touch the magic charm, or swallow the magic wafer, whether one is unworthy or not: if it works it works.⁷¹

Heeft de formule uitgesproken in het sacrament van de biecht of heeft een reinigingsritueel iets te maken met werkelijke spijt? Verandert er iets in het leven van de gelovigen zelf? Wanneer gelovigen biechten en berouw tonen, veranderen zij in het dagelijkse leven. Als het uitspreken van de formule, het eten van een hostie, of een reinigingsritueel een toepassing heeft in het leven van de gelovigen, dan spreken we niet van bijgeloof.

In het onderscheid dat Phillips tussen een religieus geloof en bijgeloof maakt, verbindt hij ook de rol die problemen en emoties in het leven van mensen spelen. De aantrekkingskracht die een religie uitoefent, ligt vaak in de verwarde vormen die zij kan aannemen. De aantrekkingskracht ligt vooral in het *all at once*. Kierkegaard noemde deze religieuze vormen van ongeduld, pogingen 'to forshorten time' of 'to take eternity by storm: attempts to possess faith 'all at once' in ecstatic moments.'⁷² De fascinatie van het *all at once* maakt de magische conceptie juist zo aantrekkelijk. Bijvoorbeeld dat iemand *all at once* gered kan worden, gezond wordt of vergeven is. Maar volgens Phillips geven deze verwarde vormen van religie de aanhangers uiteindelijk niet wat zij willen. Hun leven kent geen rust omdat zij onmiddellijk willen wat tijd neemt. Het volgende voorbeeld illustreert dit.

Een vijftigjarige Surinaamse man vertelde over zijn geschiedenis. Vlak voor de onafhankelijkheid van Suriname emigreerde hij met zijn ouders, broertjes en zussen naar

⁷¹ Phillips, 'Philosophy and petitionary prayer', 142 en 143.

⁷² Phillips, 'Just say the word: Magical and logical conceptions in religion', 177.

Rotterdam. Zijn ouders, moslims, waren samen uit Java naar Suriname geëmigreerd. Hij zou studeren in Rotterdam maar raakte al na een paar maanden verslaafd. Zijn jongere broers raakten niet alleen door zijn toedoen ook verslaafd, ook een jonge vrouw die van huis was weggelopen. Jarenlang kocht hij zijn drugs van de inkomsten die zij verdiende met tippelen. Na vijfentwintig jaar liet hij zich opnemen in een Drentse afkickkliniek. Daar hoorde hij voor het eerst van Jezus. Het zei hem in eerste instantie niet veel, maar op een nacht 'kwam Jezus in mijn leven'. Door de bekeringservaring liep hij een tijd op wolken. 'Geweldig was dat.' Ongelofelijk dat Jezus door zijn dood aan het kruis alle zonden op zich heeft genomen. Pasen is het mooiste feest.' Hij kreeg een huis en na een tijdje raakte hij in verwarring omdat hij depressieve gevoelens kreeg. Die gevoelens duidde hij als 'een strijd in de hemelse gewesten' waarin God en de duivel streden om zijn ziel. 'De duivel probeerde mij weer zwak te maken.' Een poging om de duivel uit te drijven had maar even effect. De neerslachtige gevoelens kwamen terug. Dat was ook het moment dat hij contact zocht met een geestelijk verzorger.

Een bekeringservaring hoeft niet het resultaat te zijn van verwarring over problemen of diepgevoelde emoties. Dat geldt ook voor andere religieuze praktijken of ervaringen. Phillips stelt: 'religious beliefs or practises are not the confused outcome of deep problems of emotions, but are themselves expressions of what went deep in people's lives.'⁷³ Niet ieder geloof in bekering is bijgeloof. In een geloof wordt zichtbaar welke rol die diepgevoelde problemen en emoties spelen in het leven van mensen.⁷⁴ Ik heb aanvankelijk getwijfeld of het zojuist gegeven voorbeeld, een voorbeeld van bijgeloof is. De eerste twee gesprekken die ik met deze cliënt had, leken daar wel op te wijzen. Toen ik de beide eerste keren met deze meneer praatte, viel op dat alles wat hij vertelde over zijn bekeringservaring buiten hem om leek te gebeuren. Alsof hij op bovennatuurlijke wijze en *all at once* een 'relishot' had toegediend gekregen. (Mijn eigen associatie die natuurlijk te maken had met zijn

⁷³ Phillips, *Religion without explanation*, 114.

⁷⁴ *Ibidem*, 115.

drugsverleden). Het overkwam hem. Jezus kwam in zijn leven en zijn zonden waren meteen vergeven. Dat resulteerde in euforische gevoelens. De depressieve gevoelens hadden te maken met de strijd in de hemelse gewesten die niets met hem zelf hadden te maken. God en de duivel vochten om zijn ziel. Maar er kwam een kentering in hem zelf.

Hij werkte als vrijwilliger twee middagen in de afkickkliniek waar hij zelf opgenomen was geweest en deed er hand en span diensten en probeerde daar naar eigen zeggen: 'Voorzichtig te vertellen dat Jezus in mijn leven gekomen was.' Mijn vraag: 'Waarom voorzichtig?', bracht een soort omwenteling te weeg. 'Als ik het teveel doe dan stoot ik ze af.'

Hij ontdekte dat bekering iets is waar je zelf open voor moet staan, waar je aan toe moet zijn en dat het gevoel van welbevinden na de bekeringservaring ook weer kan uitdoven. Hij landde zou je kunnen zeggen weer op de aarde. De bekering en de grote mate van welbevinden die daar op waren gevolgd, hadden niet alleen met Jezus te maken, maar ook met hem zelf. Bij hem kwamen er later gevoelens van verlies en schuld naar boven. Gevoelens waarvan hij zelf ging inzien dat ze niet vreemd waren na het leven dat hij geleid had. Verlies over het feit dat hij zijn opleiding niet had afgemaakt en geen kinderen had gekregen. Schuld over het feit dat hij zijn jongere broers (van wie de jongste inmiddels is overleden) en zijn vriendin (die inmiddels ook is overleden) meegetrokken had in zijn eigen verslaving. En schuldgevoelens over wat hij zijn ouders had aangedaan.⁷⁵ Gevoelens die niet in een keer over zouden gaan. In tweede instantie was er geen sprake meer van bijgeloof.

Gelovigen kunnen een magische conceptie van religieuze handelingen hebben. 'Mijn zonden zijn vergeven omdat ik een hostie heb gegeten'. 'Ik heb depressieve gevoelens omdat de duivel mij zwak probeert te maken.' Het geloof in die magische werking is een conceptuele verwarring. Phillips onderscheidt nog een andere bron van verwarring die kan leiden tot religieus bijgeloof.

⁷⁵ Dit is wel een heel verkorte weergave.

EEN MAGISCHE CONCEPTIE IN RELIGIE: VERWARRING DOOR
EEN MISPLAATSTE ANALOGIE

Er is een andere manier waarop verwarring kan ontstaan. Deze vorm van verwarring is het resultaat van het gebruik van een misplaatste analogie. Phillips verwoordt die verwarring als volgt: 'Concepts may be developed, in a practice, in ways that belong to different contexts and are inappropriate there.'⁷⁶ Wanneer bijgeloof aan religie schade toebrengt, is dat volgens hem vaak het gevolg van misplaatste analogieën.

Een voorbeeld van een misplaatste analogie is het ritueel zoals beschreven staat in Leviticus 16: 20 – 22. De priester in deze verzoeningsrite legt de zonden van de Israëlieten op de kop van een bokje. Het bokje wordt vervolgens met die zonden de woestijn ingestuurd. Volgens Rhees kunnen kinderen de zonden van hun vaders dragen, in de zin dat zij die zonden op zich nemen: de verantwoordelijkheid van de gevolgen van die zonden overnemen. Maar een bok die de zonden wegdraagt naar de woestijn? Alsof de bok de zonden wegdraagt zoals hij dat ook doet met brandhout. Wij kunnen ons voorstellen dat een volk de verantwoordelijkheid op zich neemt van de zonden die in het verleden zijn begaan. Maar een geit? Kan een geit de zonden van mensen dragen? Wat zou het betekenen als een geit zijn eigen zonden draagt?⁷⁷

Phillips zegt over dit voorbeeld: 'The symbolism jars because it fails to me in *practice*. I can't say that a goat carries away the sins of people; I can't find life in these words.'⁷⁸ Als ik een geit heb gestolen, zegt Phillips, kan ik uit wroeging en om het goed te maken drie geiten teruggeven.⁷⁹ Maar in dit ritueel wordt het volk van de begane zonden bevrijd door een bok die ze wegdraagt. 'Thinking that the scapegoat can take away sins serves to obscure the perfectly longings of a people to be freed from the burdens of their sins.'⁸⁰ Het beeld van de bok die de zonde wegdraagt, noemt Phillips een voorbeeld van een magische

⁷⁶ Phillips, 'Practises, practise and superstition', 359.

⁷⁷ Rhees, *On religion and philosophy*, 75 en 76.

⁷⁸ Phillips, *Religion and friendly fire*, 100.

⁷⁹ *Ibidem*, 102.

⁸⁰ Phillips, *Wittgenstein and religion*, 90.

conceptie van een ritueel die het gevolg is van een misplaatste analogie.⁸¹ De analogie van het dragen van de zonden van anderen in een gemeenschap wordt toegepast op het ‘dragen’ van de zonden door een geit. Hoewel Phillips dit een voorbeeld van een magische conceptie van een ritueel noemt, zou ik dit voorbeeld zelf niet zo noemen. In Leviticus staan nu eenmaal veel voorschriften met betrekking tot rituelen beschreven. Maar er staat daar niet beschreven over de betekenis van het ritueel voor het volk. Misschien wordt het verlangen om van begane zonden te worden bevrijd wel uitgedrukt in dit ritueel en is het ritueel expressief van karakter.

Religieuze vergelijkingen bevinden zich vaak op het scherpst van de snede. Religieuze beelden kunnen aan de ene kant passende beelden zijn, maar aan de andere kant kunnen dezelfde beelden leiden tot onzin. Dat ligt eraan hoe die beelden worden gebruikt. Bijvoorbeeld het beeld van de zonden die door het bloed van het Lam worden weggewassen, heeft in het religieuze taalgebruik een bepaalde betekenis en kan volgens Phillips niet vergeleken worden met iets dat schoongewassen wordt door een bepaalde vloeistof.⁸²

I assume that being washed in the blood of the Lamb is not like something being washed in a cleaning fluid. If the former were the same, there would be no need for confession at all, since the latter simply works *no matter what I think*.⁸³

Zo noemt Phillips het bijgeloof wanneer iemand denkt dat het eten van een hostie hem reinigt van de zonde, zoals een maagtablet zijn of haar maag die van streek is, reinigt.⁸⁴ De religieuze context wordt verward met een andere die los staat van ieder religieus geloof. Wat is er nog religieus aan als een hostie gegeten wordt als een medicijn? Het eten van een hostie is een religieuze handeling en geen medische. Gelovigen kunnen God vrezen wanneer zij zondig zijn. Op zich hoeft dat geen bijgeloof te

⁸¹ Phillips, *Religion and friendly fire*, 101 en 102. Zie ook: Phillips, Wittgenstein and religion, 90.

⁸² ‘Het bloed van het Lam’ refereert in het christendom naar Christus die de zonden van de wereld op zich nam en aan het kruis stierf.

⁸³ Phillips, ‘Practises, practise and superstition’, 358.

⁸⁴ Ibidem 357 en 358.

zijn. Het gaat erom dat wanneer iemand zondigt die zonde hem of haar verwijdert van God. Die zonde is zelf de afstand tot God en de verwijdering van God is zelf de hel. Die afstand is een religieuze afstand. Maar bijvoorbeeld in het sacrament van de biecht kan de relatie met God worden hersteld door een innerlijke verandering van de gelovige.⁸⁵

Het volgende voorbeeld kan ook een voorbeeld van een misplaatste analogie zijn. In de zomervakantie van 2003 was ik getuige van het zegenen van auto's in Lourdes. Het zegenen van auto's is een bekend ritueel in het katholicisme. 's Middags om twee uur werden een groot aantal auto's het plein opgereden voor de rooms katholieke kerk. De chauffeurs stapten uit en gingen naast hun auto staan, maar er liepen ook veel chauffeurs bij hun auto's weg. Op de trappen verscheen een priester die de zegen uitsprak. Dit ritueel kan een voorbeeld van bijgeloof zijn. Alsof de zegen een bepaald effect heeft op de auto's en zij er veiliger door gaan rijden: je weet maar nooit of het werkt. De verwarring ontstaat door een misplaatste analogie wanneer de zegen wordt opgevat als een soort magische onderhoudsbeurt. De zegen heeft een magische werking gekregen.

Dit zegenen is geen bijgeloof wanneer de zegen van God wordt opgevat als bijvoorbeeld een expressie van hoop dat de chauffeurs zichzelf of anderen in het verkeer geen letsel toebrengen. Een zegen die iets met de chauffeurs zelf doet. De vraag is natuurlijk wel of in dat geval de auto's niet gewoon op de daarvoor bestemde parkeerplaatsen hadden kunnen blijven staan.

Dat er ook in een religieus geloof sprake kan zijn van bijgeloof wanneer gelovigen een magische conceptie hebben van religieuze handelingen, of dat door een misplaatste analogie een handeling, als een zegen, een magische werking kan krijgen, werd duidelijk in deze en de vorige paragraaf. Filosofen als Wittgenstein en D.Z. Phillips schrijven niet voor zichzelf. Net als religie is ook de filosofie geen geïsoleerd eiland. Hun filosofische methode helpt mij bijvoorbeeld in mijn werk om te begrijpen wat mensen doen en om te zien wanneer bepaalde denkbeelden die zij hebben, verward zijn. Wat als de bekeerde man zijn

⁸⁵ Ibidem, 360.

depressieve gevoelens was blijven ervaren als een strijd in de hemelse gewesten? Als iets dat hem van buitenaf overkwam. Je zou kunnen zeggen dat het dan afwachten was wie er zou winnen: God of de duivel? In het volgende hoofdstuk wil ik laten zien dat bijgeloof belemmerend werkt in het omgaan met dat wat mensen overkomt, maar ook dat er een soort aantrekkingskracht van uitgaat.

6 BIJGELOOF: SOMS BELEMMEREND, SOMS AANTREKKELIJK

ER IS IN EEN RELIGIEUS GELOOF ALTIJD EEN RELATIE tussen de rol die emoties of problemen spelen in het leven van mensen en hun relatie met God. Die emoties of problemen komen ook tot uitdrukking in andere facetten van het leven en spelen ook een rol in bijgeloof. Er gaat een bepaalde aantrekkingskracht van bijgeloof uit. We hopen op één of andere manier het lot te beïnvloeden. Vanuit onze hoop of vrees proberen we in stressvolle situaties invloed uit te oefenen op het lot dat ons dreigt te treffen of getroffen heeft. Het is een manier van omgaan met stressvolle situaties. De godsdienstpsycholoog Kenneth Paragmet noemt coping: ‘a search for significance in times of stress’.⁸⁶ De manier waarop mensen betekenis geven aan dat wat hen overkomt, kan heel verschillend zijn. Maar wat als de manier waarop mensen betekenis geven aan dat wat hen overkomt uiteindelijk nog meer stress oplevert of een behandeling in de wegstaat? Of wanneer anderen betekenis geven aan een ziekte waardoor patiënten in verwarring worden gebracht of het spoor bijster raken?

Wittgenstein maakt het volgende onderscheid tussen geloof en bijgeloof: ‘Religious faith and superstition are quite different. One of them results from fear and is a sort false science. The other is a trusting.’⁸⁷ Het vertrouwen in een God die nabij is in goede en kwade dagen kan mensen veel steun geven. Met een verkeerd soort wetenschap bedoelt hij dat er een verkeerde mening of een foute verklaring ten grondslag ligt aan dat wat mensen overkomt. En bij een mening past een dwaling.⁸⁸ In de volgende paragraaf beschrijf ik twee voorbeelden waarin vanuit een magische conceptie van religieuze noties of een foute verklaring wordt gegeven voor de oorzaak van depressie of wordt geprobeerd de genezing van schizofrenie te beïnvloeden door het gunstig stemmen van Jezus. Hoe goed bedoeld misschien ook: in beide

⁸⁶ Kenneth I. Paragmet, *The psychology of religion and coping. Theory, research, practises* (1997 New York en Londen) 90.

⁸⁷ Wittgenstein, *Culture and value*, 72e.

⁸⁸ Wittgenstein, *Philosophical occasions*, 123.

gevallen werkt die magische conceptie belemmerend voor een behandeling.

WANNEER BIJGELOOF BELEMMEREND WERKT

In de kliniek voor stemmingsstoornissen vroeg een psychiater of ik niet eens met een patiënte kon praten die hij in haar depressieve perioden al jaren behandelde. Nu stagneerde de behandeling. De vrouw twijfelde aan haar opname en aan de medicatie. De vrouw vertelde dat zij met een vriendin was meegegaan naar de pinkstergemeente. Maar door wat zijzelf bestempelde als ‘een vreselijke ervaring’ ging ze daar niet meer naar toe.

‘Zegt dit je wat?’ Ze hield haar wijsvinger en middelvinger tegen elkaar en ook haar ringvinger en pink. ‘Ik zit heel vaak zo, zonder dat ik het door heb. En ik let erop bij andere mensen. Ik heb ook gelet of jij je vingers zo houdt.’ Ze vertelde over haar ervaring bij de pinkstergemeente. Ze had aan een gespreksgroep deelgenomen. Na afloop werd ze door een groepje apart genomen. Haar werd verteld dat ze door de duivel was bezeten. Dat had het groepje kunnen zien door de manier waarop ze de vingers van haar hand, zoals beschreven, op haar been had gelegd. Het groepje had haar ervan verzekerd dat de duivel zich altijd verraadt. Wanneer mensen veel vloekten, door woede aanvallen, maar veel subtieler door bijvoorbeeld de gespreide vingers. Haar vriendin die ook bij het groepje was, voegde er ongevraagd aan toe dat zij leed aan depressies. De groep kwam tot de conclusie dat de duivel de oorzaak was van haar depressies. De vrouw vertelde dat zij nog aangevoerd had dat in haar familie vaker van depressie sprake was geweest. Maar dat maakte geen indruk. De poging om later op een afgesproken tijd de duivel bij haar uit te drijven, sloeg ze af. Ze wilde niet meer terug naar de pinkstergemeente.

Mensen die te maken hebben met verlies van gezondheid kunnen erg lijden. Dat lijden maakt hen ook kwetsbaar voor ‘religieuze’ noties van anderen. Deze vrouw vertelde dat deze ervaring haar zeer angstig had gemaakt. De idee dat de duivel de oorzaak was van haar depressie en dat

die zich verraadde door haar gespreide vingers had haar niet meer losgelaten.⁸⁹

‘Ik heb nooit geloofd in duivels, maar nu voel ik me door en door slecht en ben ik bang dat het waar is. Ik ben al zo vaak opgenomen en heb al zoveel medicijnen geslikt. Zou dat toch door een duivel kunnen komen? Heb jij er ervaring mee?’

Een paar weken later kon ze de angst voor het ‘door de duivel bezeten te zijn’ ‘een beetje’ loslaten. Ze was een vriendin armer omdat die niet meer met haar wilde omgaan. Haar vriendin had het feit dat ze niet meer naar de pinkstergemeente wilde als een bevestiging gezien dat zij wel degelijk door de duivel was bezeten. Naar mijn mening zijn de leden van het groepje uit de pinkstergemeente bijgelovig omdat zij vanuit hun eigen magische conceptie van mening waren dat een bepaalde houding van de vingers een teken is van bezetenheid. Los van iedere context noemden zij de duivel de oorzaak van de depressies.

Schizofrenie is een ziekte waar je de rest van je leven gevoelig voor blijft. Patiënten wordt door psycho - educatie geleerd hoe met de ziekte om te gaan. Omdat de beelden die psychotische en schizofrene mensen zien of de stemmen die ze horen zo werkelijk lijken, wordt er herhaaldelijk informatie verstrekt over de ziekte. Ook de naaste omgeving wordt ingelicht over wat de diagnose schizofrenie betekent. Dat geldt ook voor een meisje van achttien en haar ouders.

Na een periode van observatie en nadat de diagnose was gesteld, ging ze weer thuis wonen. Haar ouders zijn lid van een besloten evangelische geloofsgemeenschap. In die gemeenschap werd vaak voor haar gebeden. Toen dat niet hielp, werd zij naar verschillende gebedsgenezers gebracht. Dat hielp ook niet. Een poging werd ondernomen om bij haar

⁸⁹ Mensen die midden in een depressie zitten voelen zich vaak zo hopeloos en nutteloos dat zij vatbaarder zijn voor alles wat anderen zeggen. Misschien had de patiënte de idee van bezetenheid door de duivel als zij gezond was geweest gewoon naast zich neergelegd. Het is ook mijn bedoeling niet elk geloof in bezetenheid ‘bijgeloof’ te noemen.

de duivel uit te drijven. Ook dat hielp niet. Vlak na die poging werd ze opgenomen op de gesloten afdeling.

Op zich is het niet vreemd dat schizofrenie wordt geassocieerd met bezetenheid. De stemmen en de beelden die mensen horen, zijn vaak erg negatief en zijn voor de mensen die aan de ziekte lijden angstaanjagend werkelijk. Omdat psycho - educatie, het leren omgaan met die stemmen en beelden bij dit meisje niet aansloegen, werd ik gevraagd om met haar te praten. Op dat moment stond ze figuurlijk gesproken met de rug tegen de muur. Ze dacht dat gebedsgenezing niet hielp omdat ze door de duivel bezeten was. De duivel moest wel vat op haar hebben want waarom had ze anders vaak zulke vreselijke stemmen en beelden. De duivel kon niet bij haar worden uitgedreven omdat ze een 'slecht mens' was. Ze moest wel een slecht mens zijn, omdat Jezus haar niet genas. De cirkel was rond. Ze verlangde naar de dood, maar wist zeker dat ze in de hel zou terechtkomen omdat ze slecht was. Maandenlang had ik wekelijks gesprekken met haar. We hadden de indruk dat zij langzaam veranderde en aan het idee begon te wennen dat schizofrenie een ziekte is waar je, hoe moeilijk dat ook is, mee kunt leren omgaan.

Op een dag kwam ze en had ze een lange spijkerrok aan en een soort wijde blouse tot over haar polsen. 'Ik moet van mijn vader mijn haar laten groeien. Ik baal er wel van dat ik geen spijkerbroek meer aan mag en ik vind dat lange haren mij niet staan. Maar mijn vader zegt dat Jezus de vrouw zo graag ziet. Als ik beter wil worden, moet ik alles doen om Jezus te bekoren, zegt mijn vader.'

Dit was het moment dat ik besloot om samen met haar behandelaar met haar ouders te gaan praten. Dat deze gelovige ouders in hun wanhoop over hun dochter van alles proberen, is te begrijpen. Dat er bepaalde kledingvoorschriften in een bepaalde kerk zijn, maakt niet dat er sprake is van bijgeloof. Die voorschriften kunnen bijvoorbeeld een expressie van devotie zijn, of een uitdrukking van geloof. Voor M. was het belangrijk dat zij leerde omgaan met haar ziekte. De veronderstelling dat

als zij Jezus zou bekoren, Hij haar dan misschien zou genezen, was een signaal dat een averechts effect op haar had waardoor ze weer in dezelfde neerwaartse spiraal terecht kwam. Ze moest wel iets verkeerd doen of een slecht mens zijn want zij bekoorde Jezus kennelijk niet: zij was immers nog steeds niet genezen? Haar vader kwam en deed nogal geheimzinnig over zijn geloofsgemeenschap. De behandelaar vertelde opnieuw wat schizofrenie inhoudt. En wij maakten duidelijk dat het voor M. heel belangrijk was dat zij werd geaccepteerd met haar ziekte en dat zij moest leren hoe daarmee te leven. Maar ook hoe wanhopig M. werd als zij steeds op een andere manier werd geconfronteerd met de idee dat er een reden moest zijn waarom ze maar niet genas. Als zij zo wanhopig bleef, kon zij nog lang niet van de gesloten afdeling worden ontslagen. Pas toen zag de vader in dat het beter was voor zijn dochter dat hij niet weer dergelijke acties zou ondernemen.⁹⁰

Aan dit soort bijgeloof ligt een onjuiste mening ten grondslag die is gebaseerd op een magische conceptie waarbij verwarring is over oorzaak en gevolg. Er is vaak een connectie tussen bijgeloof en tussen emoties als hoop en vrees en vanuit die emoties worden mensen aangezet om invloed uit te oefenen op de gang van zaken. Toch zijn de conclusies in het geval van bijgeloof verward. Door die verwarde conclusies is er geen begrip van de situatie waarin anderen of waarin mensen zichzelf bevinden. 'To possess this understanding they must give up that which grips them.'⁹¹ Om de situatie te begrijpen moet het bijgeloof opgegeven worden. Het is de vraag of we, zelfs als we ons bewust zijn van die causale verwarring, dat bijgeloof wel willen opgeven. Er gaat ook een bepaalde aantrekkingskracht van die magische werking uit. Toch maar liever die causale verwarring op de koop toenemen? Toch maar even het getal dertien vermijden of toch wat we hebben gezegd even afkloppen op ongelakt hout?

DE AANTREKKINGSKRACHT VAN BIJGELOOF

Volgens Phillips is het geen gemakkelijke zaak om van bijgeloof af te komen. Het is de vraag zelfs of we er vanaf willen komen. 'There is a

⁹⁰ Er is wel meer gezegd, maar het gaat in dit onderzoek niet om de interventies.

⁹¹ Phillips, *Religion without explanation*, 115.

great desire in us for some comfort which is beyond what we see about us.’⁹² Phillips geeft een voorbeeld van zichzelf waarin hij niet van bijgeloof af wilde komen. Hij vertelt dat hij een bepaalde jas en das droeg bij een examen dat goed afliep. Daarom droeg hij de jas en de das ook bij volgende examens. Kunnen een jas en een das de invloed van een examen beïnvloeden? ‘Nee’, zegt hij, ‘natuurlijk niet.’ De veronderstelling dat kledingstukken het examen beïnvloeden, past niet binnen onze causale verwachtingen. En toch geloofde hij dat het hielp. ‘Believing is simply acting in the way I did.’⁹³ Het is zijn manier van omgaan met een spannend examen. Dit voorbeeld gebruikt hij om te tonen dat hij zich terdege bewust was van zijn irrationele verwachting dat het jasje hielp en toch gaf hij dat bijgeloof niet op.

Ik noem dit een vorm van bijgeloof die op de één of andere manier een bepaalde aantrekkingskracht op ons uitoefent. De connectie tussen bijgeloof en emoties kan niet worden genegeerd. Het vermijden van de dertiende rij in een vliegtuig is er een voorbeeld van. Hier speelt angst een rol. Het is ook het soort bijgeloof waarbij, in het geval van het getal dertien, het niet helpt dat via kansberekeningen wordt aangetoond dat de aanwezigheid van een dertiende rij geen enkel effect heeft op de afloop van een vliegreis. Het is het soort bijgeloof waarbij we de verwarring over oorzaak en gevolg op de koop toe nemen. Het volgende voorbeeld illustreert de hoop of de vrees om in stressvolle situaties het lot dat iemand dreigt te treffen op een één of andere manier af te wenden.

Een cliënt die in therapie was, vertelde dat hij in een hervormd gezin was opgegroeid. Hijzelf had naar eigen zeggen: ‘weinig meer op met het christelijke geloof.’ Door complicaties tijdens de geboorte werd voor het leven van zijn dochtertje gevreesd. In die eerste uren bad hij tot God. Hij beloofde dat als zijn dochter in leven bleef, hij een deel van zijn tijd zou besteden aan een project waar hij vooralsnog als arts zijdelings en vrijwillig bij betrokken was. Zijn dochter bleef in leven. Al heel snel daarna werd bij zijn vrouw kanker geconstateerd. In de spannende tijd

⁹² Phillips, *From fantasy to faith*, 19.

⁹³ *Ibidem*, 18.

voorafgaande aan de uitslag bad hij weer tot God en deed dezelfde belofte. 'Toen ben ik ook werkelijk stappen gaan ondernemen. 'Drie keer is scheepsrecht' zeggen ze wel, maar ik wilde niet weer voor een derde keer in zo'n spannende situatie verzeild raken.' Hij ondernam onmiddellijk concrete stappen en vertelde dat hij daadwerkelijk aan het project meewerkte. Hij gebruikte zelf de term 'bijgelovig'. 'Ik begrijp het niet van mijzelf. Als iemand anders mij dit verteld had dan had ik gedacht dat hij bijgelovig was. Ik vind van mezelf ook wel dat ik dat ben. Ik vind het werkelijk heel belangrijk wat ik daar doe en heb er ook plezier in, maar ik doe het ook omdat ik bang ben dat als ik stop met dat project, mijn vrouw misschien weer kanker krijgt. Ik heb het beloofd.'

Aan de ene kant is er hier geen sprake van een magische conceptie. De man had in zijn wanhoop in een gebed een belofte gedaan. Een belofte die hij serieus nam. Een belofte die van betekenis was in zijn leven en die hij dan ook na wilde komen. Aan de andere kant is het zich houden aan de belofte een soort magische bezwering, omdat hij hoopte dat als hij zich aan de belofte hield, zijn vrouw niet opnieuw kanker zou krijgen, of dat ander leed hem werd bespaard: 'ik wilde niet weer voor een derde keer in zo'n spannende situatie verzeild raken.' In dit voorbeeld is geen sprake van een conceptuele dwaling als verwarring over oorzaak en gevolg. Deze cliënt, zelf arts, is heel goed op de hoogte van wetenschappelijk onderzoek naar kanker en nog meer kennis van onderzoeksresultaten zou niet maken dat hij zich niet meer aan zijn belofte zou houden. De man deed wat hij deed. Ook al begreep hij het niet van zichzelf en noemde hij zichzelf bijgelovig. De aantrekkingskracht van bijgeloof ligt in het greep willen houden op het leven: een soort impuls van mensen om, ook al is het met behulp van magie, invloed uit te oefenen op dat wat hen overkomt. De hoeveelheid kennis maakt niet uit. We willen er niet vanaf.

Als mensen geen bloeiende meidoorn in huis willen hebben, omdat dat ongeluk zou brengen, dan kan Rhees zich moeilijk iemand voorstellen die met bewijs aankomt dat een bloeiende meidoorn geen ongeluk brengt. Hoe zou dat bewijs er uit zou moeten zien? Het is

volgens Rhees moeilijk voor te stellen dat dit soort bijgeloof door de vooruitgang van de wetenschap zou verdwijnen.⁹⁴ Toch zijn er mensen die er vanuit gaan dat de wetenschap ‘de gouden sleutel’ is waarmee bijgeloof uiteindelijk zal verdwijnen. En niet alleen bijgeloof; met de vooruitgang van de wetenschap zullen ook religies uiteindelijk verdwijnen.

⁹⁴ Rhees, *On religion and philosophy*, 114.

7 'DE GOUDEN SLEUTEL' VAN DE WETENSCHAP EN MAGIE EN RELIGIE

DE GEDACHTE ACHTER DE VERONDERSTELLING DAT alle geloof een vorm van bijgeloof is, is dat er aan alles wat mensen doen en geloven een wetenschappelijke hypothese ten grondslag ligt, of zou moeten liggen. Een voorbeeld van die veronderstelling is het boek *The golden bough* van James G. Frazer. Phillips schrijft dat Frazer een door wetenschap gedomineerde conceptie van de wereld had. Vanuit die wetenschappelijke conceptie probeerde hij de magische en religieuze praktijken te verklaren en bestempelde hij ze in de *The golden bough* regelmatig als 'bijgeloof'. Hij zag de magische en religieuze praktijken als voorlopers van de wetenschap. Die wetenschappelijke conceptie maakte dat hij niet altijd oog had voor de context waarin die praktijken een heel andere betekenis kunnen hebben.⁹⁵

Magie en religie behoren tot de duistere stadia van de mens. De wetenschap is het laatste stadium en is 'de gouden sleutel' die alle deuren naar de schatkamer van de werking van de natuur zal openen.⁹⁶

Here at last, after groping about in the dark for countless ages, man has hit upon a clue to the labyrinth, a golden key that opens many locks in the treasury of nature.⁹⁷

Uiteindelijk zullen wetenschappelijke verklaringen magie en religie doen verdwijnen. Die opvatting is de leidraad voor wat nu volgt.⁹⁸

MAGIE EN RELIGIE ALS EEN PRIMITIEF SOORT WETENSCHAP

James George Frazer schreef zijn beroemde *The golden bough* in zijn studeerkamer in Oxford van 1890-1915.⁹⁹ Hij las zoveel verslagen als hij

⁹⁵ Phillips, 'Just say the word: Magical and logical conceptions in religion', 178 en 179.

⁹⁶ Frazer, *The golden bough*, 932.

⁹⁷ Idem, 932.

⁹⁸ Het is niet de bedoeling het hele werk van Frazer te bespreken en de volledige kritiek van Wittgenstein hierop.

kon over magische en religieuze rituelen in westerse en niet - westerse samenlevingen: etnografische verslagen, memoires van koloniale administrateurs, observaties van missionarissen. Hij zond vragenlijsten met vragen over tal van rituelen en gewoontes naar veldwerkers. Met zijn eigen kennis van de klassieken beoogde hij in de *The golden bough* tot een allesomvattende verklaring te komen van de magische en religieuze rituele praktijken van de 'primitieve' mens.¹⁰⁰ Volgens Frazer voeren mensen die rituele praktijken niet zo maar uit. De magische en religieuze rituelen en praktijken zijn toepassingen van een onderliggend concept van hoe de wereld op een bepaalde manier in elkaar zit.

'Thus its fundamental conception is identical with that of modern science; underlying the whole system is a faith, implicit but real and firm, in the order and uniformity of nature.'¹⁰¹

Magie en religie hebben een pre - wetenschappelijk karakter. Het zijn de voorlopers van de westerse wetenschap. De resultaten die de rituelen beogen, lijken wel juist, maar de hypothesen van 'primitieve' mensen berusten op een misvatting. Het woord 'bijgeloof' gebruikt Frazer veelvuldig voor die rituelen.

Magie is de voorloper van religie. Door magische rituelen probeert de primitieve mens zelf de loop der natuur te beïnvloeden. De magische mens roept bij dat wat hij wil bewerkstelligen geen hogere macht aan. In die zin lijkt magie op wetenschap. Beide gaan er vanuit dat de loop der gebeurtenissen regelmatig zijn en worden bepaald door natuurwetten. Maar de magie berust op verkeerde toepassingen van die wetten. *Homoeopathic magic* bijvoorbeeld is gebaseerd op de wet van overeenkomst. Iemand doorboort een afbeelding van een ander met een scherp voorwerp en gaat er vanuit dat de afgebeelde persoon ook daadwerkelijk wordt verwond. Deze vorm van magie gaat uit van de foute aanname dat het gelijke, het gelijke produceert. Een ander voorbeeld van

⁹⁹ Ik vond *The golden bough* prachtig geschreven. Ik geef misschien wel een eenzijdig beeld van het boek, maar ik heb mij moeten beperken tot een aantal voorbeelden die relevant zijn voor het onderwerp en het verloop van dit onderzoek. Het is bedoeld als een voorbeeld.

¹⁰⁰ Daniel L. Pals, *Eight theories of religion*, (2e druk; Oxford 2006) 33- 39.

¹⁰¹ Frazer, *The golden bough*, 64.

dit soort magie is het gebruik dat, als een Bosnische vrouw een zoon wil adopteren, zij ervan uitgaat dat als zij haar adoptiezoon door haar kleren heen trekt, hij daadwerkelijk is geboren. Na dit ritueel beschouwt ze hem als haar eigen zoon.¹⁰² En wanneer mensen bij het aanbreken van de dag een ritueel voor de zonsopkomst uitvoeren door het in brandsteken van een bundel planten of andere attributen, dan is de hypothese dat door het uitvoeren van het ritueel, de zon opkomt. Het resultaat klopt wel: de zon zal opgaan, maar de wet van oorzaak en gevolg wordt verkeerd toegepast.¹⁰³

De slimste mensen van de gemeenschap ontdekten dat de magische rituelen niet altijd 'werken'. Zij zagen in dat de rituelen niet de oorzaak zijn van de loop van de natuur.

The rain fell on the thirsty ground: the sun still pursued his daily, and the moon the nightly journey across the sky: the silent procession of the seasons still moved in light and shadow, in cloud and sunshine across the earth: men were still born to labour and sorrow, and still, after a brief sojourn here, were gathered to their fathers in the long home hereafter.¹⁰⁴

Alles ging door, ook zonder de magische rituelen. En zo kwam het dat het tijdperk van de magie werd opgevolgd door het tijdperk van de religie. Want wie liet de wind waaien, de bliksem flitsen en de donder rollen? Dat moesten wel hogere, bovennatuurlijke machten, buiten de mens zijn.¹⁰⁵

In de vroegste vormen van religieuze rituelen werd gedacht dat koningen of priesters zelf een soort goddelijke mensen waren die bovennatuurlijke krachten hadden. In Afrika gaven de mensen een koe aan de regenkoning *Mata Kodou* als de regentijd opkomst was. Volgens Frazer was de hypothese dat de regenkoning in ruil voor de koe, met zijn bovennatuurlijke gave, of door zijn communicatie met de goden, zorgde dat het ging regenen. In een laatste stadium ontwikkelde zich het beeld

¹⁰² Ibidem, 16 en 19.

¹⁰³ Ibidem, 103 en 77.

¹⁰⁴ Ibidem, 75.

¹⁰⁵ Ibidem, 65 en 74.

van een god of goden. Mensen probeerden door gebeden en beloften, de godheid gunstig te stemmen en de loop van de natuur te beïnvloeden.¹⁰⁶

De reden dat magische en religieuze rituelen zolang standhielden, is dat het gewenste doel, bijvoorbeeld de komst van de regen, of de dood van een vijand, op korte of langere termijn toch wel volgde. Met de toename van kennis bleken magische en religieuze verklaringen niet langer te voldoen. Volgens Frazer biedt religie een soort theorie over de natuur 'the religious theory of nature'.¹⁰⁷ De slimmere geesten van de mensheid, die tot een betere oplossing willen komen voor het mysterie van het universum, zullen op den duur deze religieuze theorie als inadequaaf afwijzen. Op de opvatting dat er aan magische en religieuze rituelen een pre - wetenschappelijke theorie ten grondslag ligt, levert Wittgenstein felle kritiek.

KRITIEK OP MAGIE EN RELIGIE ALS EEN PRIMITIEF SOORT WETENSCHAP

Als Wittgenstein zegt dat er geen primitief soort wetenschappelijke hypothese of een mening aan magische of religieuze gebruiken ten grondslag ligt, dan zou het een misverstand zijn om te denken dat er volgens hem in die praktijken geen verwarring zou bestaan. Ook in magie en religie kan de verwarring volop regeren. Het gaat om *mogelijke* verwarring en niet om *noodzakelijke* verwarring.¹⁰⁸ Dwaalde Augustinus toen hij God op elke bladzijde van zijn *Confessiones* aanriep? Of dwaalt een boeddhistische heilige? Nee, tenminste niet als zij geen theorie poneren: alleen dan zouden we kunnen spreken van een dwaling. 'No opinion serves as the foundation for a religious symbol. And only an opinion can involve an error.'¹⁰⁹

Frazer ging er vanuit dat alle magie en alle religie berust op een onjuiste hypothese. Wittgenstein noemt de beschrijving van de magische en religieuze rituelen door Frazer onbevredigend. In de veronderstelling dat die rituelen waren gebaseerd op onjuiste hypotheses gaf Frazer een bekrompen voorstelling van zaken. Er liggen

¹⁰⁶ Ibidem, 141 en 122.

¹⁰⁷ Ibidem 931.

¹⁰⁸ Phillips, *Wittgenstein and religion*, 108 en 115.

¹⁰⁹ Wittgenstein, *Philosophical occasions*, 119 en 123.

volgens Wittgenstein lang niet altijd onjuiste hypothesen aan die rituelen ten grondslag. De veronderstelling dat iedere rituele handeling een bepaald effect, of resultaat beoogt, maakt de verwarring alleen nog maar groter. Frazer stelde de zaak voor alsof mensen een totaal verkeerd beeld hebben van de loop der natuur.¹¹⁰

De verklaring van Frazer voor het ritueel van het aanbieden van een koe aan de regenkonink, illustreert wat Wittgenstein bedoelt. Volgens Frazer geven mensen een koe aan de regenkonink opdat hij het laat regenen. Als het zo is, vraagt Wittgenstein zich af, dat de mensen van de hypothese uitgaan dat het aanbieden van de koe aan de regenkonink regen veroorzaakt, waarom voeren zij deze rituelen dan niet uit in de droge tijd als alles verdord is en het vee sterft bij gebrek aan water? Het ritueel wordt uitgevoerd aan het einde van de droge tijd: de mensen weten dat op dat moment dat de regen in aantocht is. Hetzelfde geldt voor het ritueel van de zonsopkomst. Frazers' verklaring dat mensen vuur gebruiken bij een ritueel voor de zonsopkomst omdat zij in de veronderstelling leven dat het gelijke het gelijke aantrekt, *homoeopathic magic*, is ook onbevredigend. Door het in brand steken van attributen denkt de primitieve mens dat de zon op zou komen. Natuurlijk, zegt Wittgenstein, associeert de mens de zon met vuur. Hoe kan de overeenkomst tussen vuur en de zon geen indruk maken? Maar dat betekent nog niet dat zij van mening zijn dat door het aansteken van die attributen de zon opkomt. Dat ritueel wordt niet 's nachts opgevoerd want dan laten de mensen gewoon hun lampen branden. De mensen die deze rituelen uitvoeren, weten dat de zon elke morgen opkomt. Het is toch opmerkelijk, vindt Wittgenstein, dat de mensen er zolang over hebben gedaan om te ontdekken dat de regen toch wel komt en dat de zon elke morgen vanzelf opgaat.¹¹¹

De rituelen voor de regentijd en voor de zonsopkomst zijn een representatie. 'The representation of a wish is, *eo ipso*, the representation of its realization.'¹¹² Deze rituelen representeren juist de expressie van hun vervulling. Het verlangen naar regen en naar de opkomst van de zon

¹¹⁰ Ibidem, 129 en 141.

¹¹¹ Ibidem, 137 en 121.

¹¹² Ibidem, 129 en 125.

worden door het opvoeren van rituelen tot uitdrukking gebracht. Het spreekt vanzelf dat alles wat mensen jaar in jaar uit om zich heen waarnemen, natuurverschijnselen, geboorte en dood, op alle mogelijke manieren met elkaar samenhangen en in hun denken en rituelen een rol speelt (logische zienswijze). Zij drukken iets uit wat op een bepaalde manier betekenis voor hen heeft. Men kan hier alleen beschrijven en zeggen: zo is het menselijk leven.¹¹³

Frazer schreef vanuit een magische zienswijze aan anderen een magische conceptie toe. Niet alleen onbekendheid met een ritueel kan leiden tot een magische zienswijze. Ook de veronderstelling dat er aan alles wat mensen doen een, weliswaar onjuiste, wetenschappelijke hypothese ten grondslag ligt, is een voorbeeld van een magische zienswijze. Die zienswijze leidt tot het toeschrijven van een magische conceptie aan anderen.

Wittgenstein vindt dat magische en religieuze rituelen een eigenaardig karakter kunnen hebben. Maar als een moeder haar adoptiezoon door haar kleren trekt dan vindt hij het idioot te moeten geloven dat die moeder denkt dat ze werkelijk een kind heeft gebaard.¹¹⁴ Er moet in detail naar een ritueel worden gekeken. Dan kan ook *the inner spirit* worden begrepen en wordt rechtgedaan aan de betekenis die het ritueel in het leven van mensen heeft.¹¹⁵

Phillips laat zien dat die *inner spirit* niet een soort mysterieuze eigenschap is, maar is de in hoofdstuk 5 genoemde 'interne relatie' tussen een handeling en het leven van mensen. Tijdens een college aan veertig studenten vroeg hij of zij er moeite mee zouden hebben om door een foto van hun moeder met een naald door haar oog te prikken. Vijftien studenten hadden er geen moeite mee. Er was immers geen enkel causaal verband tussen de foto en hun moeder. Vijfentwintig anderen weigerden: stel dat er toch iets met het oog van hun moeder gebeuren dan zouden zij zich schuldig voelen. Niet omdat zij dachten dat er een causaal verband was. Ze veronderstelden niet dat het oog van hun moeder daadwerkelijk zou worden verwond maar ze konden het

¹¹³ Ibidem, 121.

¹¹⁴ Ibidem, 125.

¹¹⁵ Phillips, *Religion and Wittgenstein's legacy*, 179. Zie ook: Phillips, *Wittgenstein and religion*, 117.

gewoon niet. Van de vijftien studenten die er geen moeite mee hadden, zagen een aantal in dat hoewel er geen causale connectie bestond er wel een andere connectie kon zijn. Bijvoorbeeld de betekenis die hun moeder heeft in hun leven. Of morele afwegingen: zoiets doe je gewoon niet. Voor de rest van de vijftien betekende geen causaal verband helemaal geen verband. Zij konden niets met die andere connectie.¹¹⁶

Wat dit voorbeeld laat zien, is dat de studenten niet weigerden om met een naald door een foto te prikken omdat zij van mening waren dat die handeling hun moeder zou verwonden (*homeopathic magic*). Hoeveel bewijs de wetenschap ook zou leveren dat er geen oorzakelijk verband is: de studenten zouden blijven weigeren. Frazer kon die andere connectie in magische en religieuze rituelen niet zien. Daarom vond Wittgenstein dat Frazer een bekrompen zielenleven had en dat zijn verklaringen misleidend waren.¹¹⁷ Dat hij die andere connectie niet zag, was niet een misverstand. Maar die andere connectie was betekenisloos voor hem.

Dat mensen de dingen doen die zij doen en dat daar niet altijd een verklaring aan ten grondslag ligt, illustreert het volgende voorbeeld.

Een vrouw is opgenomen in een kliniek omdat ze depressief is geworden na de plotselinge dood van haar man. Zij vertelde dat zij steeds op pad ging om hem te zoeken en dat zij zijn overhemden steeds opnieuw streek. Een aantal keren zei ze: 'Ik begrijp het niet. Ik kan het gewoon niet begrijpen dat hij er niet meer is.'

Begrijpt zij niet wat de dood inhoudt, of is zij onwetend over het verschijnsel dood? Gaat de vrouw van de hypothese uit dat als zij haar man zoekt zij hem wel vindt, of dat wanneer zij zijn overhemden strijkt hij weer terugkomt om een overhemd aan te trekken? Zij heeft geen onjuiste opvattingen over oorzaak en gevolg. Zij weet zelfs heel goed dat het resultaat waarop zij hoopt uit zal blijven. De meeste mensen zullen aanvoelen dat er geen causale relatie is. Maar een andere relatie wel: in

¹¹⁶ Phillips, *Wittgenstein and religion*, 116.

¹¹⁷ Wittgenstein, *Philosophical occasions*, 125.

het bijzonder de rol die haar man in haar leven speelde. In het zoeken naar haar man of het strijken van zijn overhemden probeert zij ook niet haar verdriet tot uitdrukking te brengen. In haar verdriet doet zij wat zij doet: haar verdriet neemt deze vorm aan.

De kritiek van Wittgenstein richt zich op de eenzijdigheid van de benadering van Frazer. Hij had geen oog voor de context waarin de rituelen voor mensen een bepaalde betekenis hadden of hebben. Frazer vond het geloof in god(en) achterhaald. Mensen hebben de goden niet meer nodig: zij hebben de wetenschap. Hij ging er vanuit dat eraan alles wat mensen doen een hypothese ten grondslag ligt en dat de wetenschap verklaringen biedt die magie en religie zullen vervangen. Die veronderstelling noemt Wittgenstein 'het domme bijgeloof van deze tijd'.¹¹⁸ Wittgenstein verwerpt de methodes die claimen religie weg te kunnen verklaren.¹¹⁹ De 'gouden sleutel van de wetenschap' geldt niet voor alle terreinen van het leven. Hoe komt Wittgenstein tot de uitspraak 'het domme bijgeloof van deze tijd'? En waarom is de kritiek van Wittgenstein op Frazer nu nog relevant? Deze en andere vragen worden beantwoord in het volgende hoofdstuk.

¹¹⁸ Ibidem, 129.

¹¹⁹ D.Z. Phillips, *Recovering religious concepts. Closing epistemic divides*, (Basingstoke en New York 2000) 10.

8 WETENSCHAP, RELIGIE EN BIJGeloof

GODSDIENST IS TEGENWOORDIG VOLGENS PHILLIPS in het defensief geraakt. Het is intellectueel gezien niet meer respectabel om in God te geloven: allemaal fabeltjes, primitief, kinderlijk bijgeloof. De wetenschap kan ons redden van dat bijgeloof.¹²⁰ De gedachte dat religie verklaringen biedt die kunnen worden weerlegd door de wetenschap is een gedachte die niet alleen werd uitgedragen door Frazer: ook in de woorden van de atheïstische filosoof Herman Philipse (1951) klinken de woorden van Frazer door. In de westerse wereld is die opvatting gemeengoed geworden. Als religie tegenwoordig vaak wordt gelijkgesteld met ‘kinderlijk bijgeloof’, zoals Phillips zegt, zou zij dan niet worden gered als kan worden aangetoond dat het rationeel en redelijk verantwoord is om te geloven in God? Dat is nu juist het doel van de theïstische filosoof Richard Swinburne (1934).

Het theïsme is een filosofische verdediging van het geloof dat als reactie op de Verlichting ontstond. Richard Swinburne is een belangrijke representant van theïsme. Hij stelt dat de theïstische claim dat er een God bestaat de beste verklaring is voor waarom er überhaupt een wereld is en dat er deugdelijke wetenschappelijke argumenten zijn voor het bestaan van God. Daarom is zijn onderneming gericht op het aantonen van de waarschijnlijkheid dat God bestaat. Om rationeel en redelijk verantwoord te kunnen geloven moet aannemelijk worden gemaakt dat het bestaan van God waarschijnlijker is dan niet. Anders is het niet rationeel om te geloven.¹²¹ Aan de hand van een zeer beknopte weergave van de confirmatietheorie van Swinburne wil ik laten zien hoe de theïstische voorstelling van religie in contrast staat met die van Wittgenstein en Phillips.

Uit de aantekeningen die studenten tijdens colleges maakten, blijkt dat Wittgenstein de term ‘bijgeloof’ gebruikt als kritiek op een zekere priester O’ Hara. Deze priester maakte van het geloof een

¹²⁰ Phillips, *From fantasy to faith*, 15.

¹²¹ Swinburne, ‘Philosophical theism’, 3 - 5.

wetenschappelijke kwestie en zocht naar bewijs voor dat geloof. Wittgenstein zegt van die voorstelling van religie: 'I would definitely call O'Hara unreasonable. I would say, if this is religious belief, then it's all superstition.'¹²² Hoewel Wittgenstein de onderneming van Swinburne niet heeft gekend, is zijn kritiek op O'Hara ook relevant voor de voorstelling van religie door Swinburne. Swinburne stelt het geloof in een God ook voor als wetenschappelijk vraagstuk. Hoe kunnen wij de uitspraak 'als dat religie is dan is het allemaal bijgeloof' en de uitspraak als kritiek op Frazer 'het domme bijgeloof van deze tijd' nu begrijpen?

RELIGIE ALS WETENSCHAPPELIJKE KWESTIE

De opvatting dat religie een onjuiste theorie is die door de wetenschap kan worden weerlegd, leidt volgens D.Z. Phillips, tot een voorstelling van gelovigen als onwetende, kleine kinderen die in een wereld van magie leven en met hun gebeden en rituelen proberen de goden gunstig te stemmen. Als de mensheid zich voor de wetenschap gaat interesseren, dan wordt zij volwassen en zal dat kinderlijke geloof verdwijnen.¹²³ Die opvatting hoor je tegenwoordig regelmatig.

'Ik kan er niet bij dat er mensen zijn die nog geloven. Kijk vroeger wisten mensen niet beter. Maar nu moeten mensen toch beter weten. De wetenschap kan steeds meer verklaren'.

Deze uitspraak is afkomstig van een verpleegkundige. In zijn ogen hebben gelovigen geen benul van wetenschappelijke verklaringen. Zij gebruiken hun verstand niet en de wetenschap gaat aan gelovigen voorbij. 'Mensen zouden toch beter moeten weten.' Een opmerking van een cliënt drukt deze gedachte ook uit. 'Ik geloof niet meer. Ik ben mijn verstand gaan gebruiken.' Deze cliënt noemde zichzelf 'een overtuigd atheïst'. Een psychiater formuleerde deze gedachte als volgt: 'Ik geloof niet. Ik heb genoeg aan de wetenschap.'

Ook in de woorden van de atheïstische filosoof Herman Philipse klinken de opvattingen van Frazer door. Waarom, zo vraagt Herman

¹²² Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology & religious belief*, 57 en 59.

¹²³ Phillips, *From fantasy to faith*, 18.

Philipse, geloven we nu niet meer in een oude Germaanse scheppingsmythe als beschreven in de Edda? Omdat die scheppingsmythe is weerlegd door de verklaringen van de kosmologie en de geologie over het ontstaan van het heelal. Ook de beschrijving van het scheppingsverhaal uit de bijbel is onverenigbaar met de moderne kosmologie. Als de chronologie van het Oude Testament wordt doorgerekend, is Adam 4000 jaar voor Christus geschapen. Door paleontologische vondsten weten we dat de mensheid meer dan vier miljoen jaar geleden ontstond; niet door schepping maar door mutatie.¹²⁴ Herman Philipse komt tot de conclusie dat religie en wetenschap niet met elkaar te verenigen zijn omdat religieuze verklaringen, bijvoorbeeld over het ontstaan van de aarde, door de wetenschap zijn weerlegd.¹²⁵

Volgens Swinburne gebruiken atheïstische en theïstische filosofen dezelfde wetenschappelijke technieken om te laten zien dat er wel of geen God bestaat. De gezamenlijke onderneming van theïsten en atheïsten noemt Swinburne: 'filosofisch theïsme'.¹²⁶ Het theïsme geeft aldus Swinburne een heldere en coherente beschrijving van het wezen van God en voorziet in afdoende argumenten voor het bestaan van God. De theïstische claim is dat het waarschijnlijk is dat er een God, een persoon zonder lichaam, almachtig, alwetend, volkomen vrij en goed, schepper en onderhouder van het heelal, een bron van morele verplichtingen, eeuwig en noodzakelijk, bestaat.¹²⁷ De theïstische claim geldt ook voor monotheïstische godsdiensten als het jodendom en de islam. 'Theism is, of course, the core belief of the creeds of Christianity, Judaism, and Islam.'¹²⁸

Volgens Swinburne is het probleem van het kwaad de belangrijkste reden om te twijfelen aan de claim dat God bestaat. Daarom is het belangrijk te laten zien dat een goede God redenen heeft om het lijden toe te laten. Mensen kunnen zich door het lijden moreel

¹²⁴ Herman Philipse, *Atheïstisch manifest en de onredelijkheid van religie* (Amsterdam 2004) 56 en 63.

¹²⁵ Herman Phillipse, 'De wederopstanding van de rationele theologie. Godsdienstwijsbegeerte volgens Richard Swinburne', *De academische boekengids* 53 (2005) 5-8, aldaar 5.

¹²⁶ Swinburne, 'Philosophical theism', 4 en 5.

¹²⁷ Richard Swinburne *The existence of God* (2e druk: Oxford, New York 2004) 1, 2 en 7.

¹²⁸ Ibidem, 7.

ontwikkelen: zij kunnen mededogen tonen, elkaar helpen, geduld oefenen en dergelijke. Swinburne moet toegeven dat gezien de Holocaust of Hiroshima de hoeveelheid lijden wel wat *overdone* is. Toch geldt ook wanneer de hoeveelheid lijden enorm is, dat zelfs met één slachtoffer minder, de kans op morele ontwikkeling ook wordt verminderd. De moslima uit Scebrenica die bij de val van de enclave op een verschrikkelijke manier bijna al haar mannelijke familieleden verloor, heeft zo gezien, volop de gelegenheid tot morele ontwikkeling (zie hoofdstuk 4).

Met behulp van de confirmatietheorie laat Swinburne zien dat de waarschijnlijkheid van de theïstische claim dat God bestaat significant groter is dan niet. De optelsom van de onderlinge relaties tussen de centrale proposities van het theïsme dienen als ondersteunend bewijs. Hij gebruikt de stelling van Bayes om de relatie tussen de hypothese h met het bewijsmateriaal e en de achtergrondkennis k toe te lichten:

$$P(h/e \& k) = P(e/h \& k) \frac{P(h/k)}{P(e/k)}$$

Dus met e als het beschikbare bewijsmateriaal (de observatie) dat moreel en natuurlijk kwaad bestaat, h als de hypothese van het theïsme en de waarheid van k als de reeds aanwezige achtergrond kennis, komt Swinburne tot de conclusie dat in het geval van het probleem van het kwaad, de waarschijnlijkheid van de claim dat God bestaat $P(h/e \& k) < P(h/k)$ minder is dan de claim dat God niet bestaat. Voor het probleem van het kwaad betekent dit dus minder dan 0,5.¹²⁹ Maar dit geldt alleen voor het kwaad. Swinburne concludeert dat de optelsom van de waarheid van de achtergrondkennis k en het beschikbare bewijsmateriaal e , voldoende steun bieden aan de hypothese h . Het bestaan van God is in ieder geval niet lager dan 0,5. De vele religieuze ervaringen van gelovigen maken de

¹²⁹ Ibidem, 263 en 264. Swinburne zou de hypothese dat God, een leven waarin zoveel lijden is dat de balans doorslaat naar een slecht leven, compenseert met een leven na de dood kunnen toevoegen, maar dat doet hij niet omdat toegevoegde hypothesen de claim van het theïsme te gecompliceerd maken en dat vermindert de waarschijnlijkheid van de claim aanzienlijk.

waarschijnlijkheid dat God bestaat is zelfs significant groter dan 0,5.¹³⁰ Omdat er tegenwoordig veel mensen zijn die vermoeden dat de claim dat God bestaat interne incoherenties bevat, meent hij geslaagd te zijn in zijn onderneming om aan te tonen dat het rationeel gezien respectabel is in een God te geloven. Hij tekent daarbij aan dat zijn conclusie een waarschijnlijke is en niet een ontwijfelbare.¹³¹

Vanaf de Verlichting, zegt D.Z. Phillips, ‘we have been dominated by an intellectual mode of thought that obscures our being in the world. Our religious beliefs, among others, will be made intellectually distant from us.’¹³² Die intellectuele manier van denken staat veraf van de werkelijkheid waar gelovigen mee te maken hebben. Mensen gaan niet geloven door externe rechtvaardigingen van buitenaf: in religieuze taalspelen heeft het geloof in God betekenis.¹³³ Hij is van mening dat juist dit soort godsdienstfilosofische theorieën conceptuele verwarring zaaien. Zij zaaien niet alleen verwarring in de manier waarop ze religie weergeven, maar ze richten ook schade aan het religieuze geloof van mensen zelf.¹³⁴ Een illustratie hiervan is dat wat een oudere mevrouw mij vertelde.

Zij en haar man waren de kerk uitgelopen om er nooit weer naar terug te keren. De dominee had op een zondagochtend verteld dat die avond daarvoor vier jongeren uit het dorp bij een auto-ongeluk om het leven waren gekomen. En hij had erbij uitgelegd wat de redenen van God konden zijn om dit toe te laten. ‘Als het zo moet, dan hoeft het geloof van ons niet meer’, aldus de vrouw.

Filosofische theorieën zoals die van Swinburne zorgen ervoor dat gelovigen en niet gelovigen een afkeer krijgen van het beeld dat van religie wordt gegeven. ‘That is why Wittgenstein said not only that there are confused pictures of religion, but also that some religious

¹³⁰ Swinburne, *The existence of God*, 340–342.

¹³¹ *Ibidem*, 2.

¹³² Phillips, *Religion and friendly fire*, 5.

¹³³ Phillips, *Wittgenstein and religion*, xi.

¹³⁴ Phillips, *Religion and friendly fire*, 5.

pictures do great harm.¹³⁵ Verklaringen voor waarom God het lijden toelaat, gaan voorbij aan het lijden waarmee de slachtoffers te maken hebben.

In de ogen van Herman Philipse echter heeft Swinburne met zijn onderzoeksmethode ‘dezelfde rationele standaards gehanteerd als die gebruikelijk zijn in de empirische wetenschappen om intellectueel geloofwaardig te zijn.’¹³⁶ ‘Mijns inziens heeft de filosoof Richard Swinburne de meest ingenieuze strategie bedacht om deze paradox¹³⁷ op te lossen, wat natuurlijk niet wil zeggen dat het hem ook gelukt is.’¹³⁸

Volgens D.Z. Phillips wegen filosofen de waarschijnlijkheid of er wel of niet een God bestaat en terwijl ze dezelfde kansen afwegen, komen ze maar niet tot overeenstemming. Ironisch merkt hij op: ‘How odd! In this scientific age one would at least expect people to be able to calculate!’¹³⁹ Volgens hem is abstract theoretiseren als het bouwen van filosofische luchtkastelen die niemand bewoont.¹⁴⁰ Het zijn deze kastelen waar Wittgenstein aan refereerde toen hij opmerkte dat als religie wordt voorgesteld als een wetenschappelijke kwestie ‘het allemaal bijgeloof is’.

RELIGIE ALS WETENSCHAPPELIJKE KWESTIE: ‘ALLEMAAL BIJGELOOF’

Dat de taal iets unieks is, is volgens Wittgenstein een zinsbegoocheling. Denken dat, dat wel het geval is, is een grammaticale illusie.¹⁴¹ De woorden moeten worden teruggebracht van hun metafysische naar hun alledaagse religieuze taalgebruik, want daar krijgen ze betekenis.¹⁴² De uniforme gedaante van de taal brengt ons vaak in verwarring. Religieuze woorden, denkbeelden en handelingen krijgen betekenis door de

¹³⁵ Idem, 5.

¹³⁶ Phillipse, ‘De wederopstanding van de rationele theologie’, 7 en 8.

¹³⁷ Ibidem, 7. Met paradox bedoelt Phillipse hier dat Swinburne aan de ene kant dezelfde standaards gebruikt als in de empirische wetenschappen maar aan de andere kant moet hij buiten het vaarwater van de empirische wetenschap blijven om te voorkomen dat ze, door diezelfde wetenschap worden weerlegd. Omdat deze twee vereisten onderling tegenstrijdig zijn, noemt hij dit een paradox.

¹³⁸ Ibidem 8.

¹³⁹ Phillips, *From fantasy to faith*, 2.

¹⁴⁰ Phillips, *The problem of evil*, 113.

¹⁴¹ Wittgenstein, *Philosophical investigations*, 110.

¹⁴² Ibidem, 116.

manier waarop ze worden gebruikt in het religieuze leven. De kansberekening die Swinburne maakt, heeft in bijvoorbeeld de statistiek een toepassing en kan niet zomaar worden toegepast op het bestaan van God. Wittgenstein ziet religieus geloof als het christendom niet als een theorie maar als een uitdrukking van een overtuiging en vertrouwen. Geloven in God is iets anders dan geloven in een metafysische theorie. Andersom is het scheppingsverhaal in Genesis geen onjuiste wetenschappelijke verklaring voor het ontstaan van de aarde, zoals Herman Philipse meent. De criteria die in de wetenschap worden gehanteerd om de zinvolheid van een uitspraak te bepalen, kunnen niet zomaar worden toegepast op een religieus geloof.

De filosofie van Wittgenstein is een strijd tegen de beheksing van ons verstand door de taal. Als de taal of het denken als iets unieks wordt beschouwd, iets wat losstaat van het menselijke bestaan, dan noemt hij dat 'bijgeloof, opgewekt door grammaticale illusies.'¹⁴³ Dat is wat hij bedoelt met zijn kritiek 'het domme bijgeloof van onze tijd' op de opvatting dat magie en religie een primitief soort verklaring biedt die door de wetenschap is weerlegd of overbodig gemaakt en dat als zij wordt voorgesteld als een wetenschappelijke kwestie dat religieus 'allemaal bijgeloof' is.

¹⁴³ Ibidem, 110.

9 CONCLUSIE EN SAMENVATTING

DIT IS EEN ONDERZOEK NAAR BIJGELOOF. Bijgeloof is een begrip met een negatieve klank. Het begrip wordt sinds de Verlichting verbonden met een niet rationele geesteshouding. Het uitgangspunt van dit onderzoek is de filosofie van Ludwig Wittgenstein en D.Z. Phillips. Die filosofie wil recht doen aan de plaats die begrippen hebben in het leven van mensen door te reflecteren op de taal die mensen gebruiken. Met taal bedoelt Wittgenstein niet alleen gesproken en geschreven taal, maar ook denkbeelden, gebaren en rituelen. Die reflectieve methode noemt D.Z. Phillips voor de godsdienstfilosofie ‘contemplatief’. Met een soort afstandelijke aandacht reflecteert zij op de wereld in al haar verscheidenheid en richt zich op de plaats die religieuze noties hebben in het leven van mensen. Afstandelijk ook omdat zij niet voor of tegen religie is. De filosofie van beiden richt zicht op het particuliere en het afzonderlijke en is wars van generaliseren. Kenmerkend voor hun werk zijn de vele voorbeelden. Die voorbeelden zijn bedoeld om de leegte van bewering te vermijden. Dat is de reden dat in dit onderzoek ook veel voorbeelden worden beschreven; ook voorbeelden uit mijn eigen werk als geestelijk verzorger in de Geestelijke Gezondheidszorg. .

De filosofie heeft volgens Wittgenstein en Phillips een beschrijvende taak. Die beschrijvende taak onderscheidt zich van ‘beschrijving’ in bijvoorbeeld de sociale wetenschappen waar door middel van beschrijvingen menselijk gedrag wordt verklaard. In de filosofie mogen geen verklaringen worden gegeven. Door te beschrijven wat voor ons ligt en het met elkaar in verband brengen wat al bekend is, krijgen we inzicht in filosofische problemen. Door die beschrijving wordt ook duidelijk wanneer er sprake is van verwarring. Als er sprake is van verwarring dan wil zij de bron van die verwarring opsporen. Bijgeloof is een conceptuele verwarring.

Het eerste doel van dit onderzoek is: Aan de hand van de beschrijvende taak die de filosofie volgens Wittgenstein en Phillips

heeft, klaarheid brengen over bijgeloof en misverstanden rond bijgeloof uit de wegruimen.

Wittgenstein gebruikt het woord 'bijgeloof' in zijn kritiek op twee visies op religie. Volgens J.G. Frazer biedt religie onjuiste verklaringen voor natuurlijke fenomenen. De wetenschap kan de verklaringen van religie weerleggen. Religie is achterhaald want de wetenschap biedt betere verklaringen. De kritiek van Wittgenstein richt zich ook op een zekere priester O'Hara die religieus geloof voorstelt als een wetenschappelijk vraagstuk en bewijzen wil leveren voor dat geloof.

Het tweede doel van dit onderzoek is: expliceren hoe de kritiek van Wittgenstein, '(the foolish superstition of our time)' op de opvatting dat religie een onjuiste verklaring biedt voor natuurlijk fenomenen en hoe zijn kritiek op religieus geloof voorgesteld als een wetenschappelijk vraagstuk, 'I would say, if this is religious belief, then it's all superstition', kan worden begrepen.

Voor de keuze van de inhoud van de hoofdstukken heb ik mij voor een groot gedeelte laten leiden door verschillende aspecten rond bijgeloof waar ik in mijn werk als geestelijke verzorger mee te maken had en heb. De vragen die in dit onderzoek zijn gesteld, beantwoord ik aan de hand van de inhoud van de verschillende hoofdstukken. Eerst is het van belang om duidelijk te maken wat de taak van de filosofie is.

Hoofdstuk 2. In de filosofie mogen geen theorieën worden opgesteld en geen verklaringen worden gegeven zoals in andere wetenschappen. De taak van de filosofie is volgens Wittgenstein 'alles te laten zoals het is'. De filosofie is al aanwezig op de plaats die zij wil begrijpen. Abstracte theorieën leiden tot speculaties en staan los van de ervaring van mensen waar bepaalde denkbeelden hun betekenis hebben. Vooral filosofen veronderstellen dat de taal iets unieks is. Alsof zij verheven staat boven en losstaat van alle ervaring. Een filosoof heeft geen ladder nodig. Alles wat nodig is, is al aanwezig voor een filosofische onderzoek. Door te beschrijven wat mensen vertellen en wat zij doen, worden hun denkbeelden duidelijk. Door die beschrijving wordt duidelijk welke betekenis die denkbeelden of begrippen hebben in de context van hun leven. Als rationaliteit wordt losgemaakt van het menselijk bestaan dan wordt er aan deze begrippen geen recht gedaan.

In het menselijk bestaan krijgt dat wat logisch is om te zeggen, te denken, te geloven, of te doen, zin.

Hoofdstuk 3. De centrale vraag van dit onderzoek is: Wanneer spreken wij van bijgeloof? Volgens Wittgenstein is de filosofie een strijd tegen de beheksing van ons verstand. Het is een misverstand van de logica van onze taal als wij veronderstellen dat die taal een van ons onafhankelijke werking heeft. De magische *conceptie* van de taal is een bron van verwarring die wij bijgeloof noemen. D.Z. Phillips ontrafelt de route naar die verwarring. Tekens, woorden, gebaren, denkbeelden of handelingen worden instrumenteel gebruikt en beogen een bepaald effect. Alsof bijvoorbeeld het getal dertien zelf een bepaalde werking heeft en een beoogd effect bewerkstelligt. Alsof, wanneer iemand duimt voor een ander, dat 'duimen' zelf het resultaat beïnvloedt. Er is geen connectie tussen het vermijden van het getal dertien, of het duimgebaar en het beoogde effect. Dat maakt dat er sprake is van causale verwarring.

Hoofdstuk 4. Inherent aan de vraag wanneer wij spreken van bijgeloof is de vraag: wanneer spreken wij niet van bijgeloof? Het onderscheid tussen de logische en magische zienswijze is belangrijk voor het beantwoorden van deze vraag. Soms worden mensen ten onrechte bijgelovig genoemd. Vanuit een magische zienswijze schrijven we aan anderen een magische conceptie toe en nemen hen soms niet serieus, of we doen geen recht aan de betekenis die bepaalde handelingen, of denkbeelden in hun leven hebben. Neem het voorbeeld van een Armeense vrouw die een afbeelding van Maria kust. Vanuit een magische zienswijze veronderstellen wij dat zij met het kussen van de afbeelding van Maria een effect beoogt: bijvoorbeeld dat Maria haar zal helpen bij het verkrijgen van een verblijfsvergunning in Nederland. Waarom kust zij anders de afbeelding? Wij noemen de Armeense vrouw ten onrechte 'bijgelovig'. De magische zienswijze gaat voorbij aan het mogelijk expressieve karakter van in dit geval het kussen van de afbeelding.

In de logische zienswijze heeft het zojuist genoemde voorbeeld een toepassing in de context van het leven van deze vrouw. Het kusgebaar van de vrouw is niet instrumenteel van karakter, maar expressief: zij kust de afbeelding van Maria niet met de bedoeling om een

bepaald effect op Maria te bereiken, maar in dat gebaar komt haar liefde en verering voor Maria tot uitdrukking. In de logische zienswijze, in de context waarin een bepaalde handeling een toepassing heeft, wordt duidelijk wanneer we wel of niet kunnen spreken van bijgeloof.

Hoofdstuk 5. Wanneer is er sprake van bijgeloof in religie? Deze vraag is afgeleid van de centrale vraag. Phillips noemt gelovigen 'bijgelovig' wanneer zij een magische conceptie van bijvoorbeeld een gebed hebben. Zij gebruiken het gebed als een instrument om bepaalde zaken te verkrijgen: bijvoorbeeld succes, veiligheid of gezondheid. Zij zouden even goed een hoefijzer kunnen ophangen. Het religieuze karakter van een gebed wordt gereduceerd tot een middel om een bepaald gewenst doel te bereiken. Waar is de relatie met God als de gelovige een magische conceptie heeft van het gebed en God als een soort tovermiddel wordt gebruikt? In de relatie tussen het geloof in God en het leven van de gelovige heeft het gebed een toepassing. Een gebed is volgens Phillips niet een poging om de wil van God te beïnvloeden, maar een poging om in die wil te participeren. Een gebed verandert God niet, maar diegene die het gebed uitspreekt.

Een tweede oorzaak van bijgeloof in religie is een misplaatste analogie. Wanneer een religieus concept wordt toegepast in een heel andere, niet passende, context. Zo noemt Phillips een gelovige 'bijgelovig' wanneer iemand denkt dat het eten van een hostie hem of haar reinigt van de zonde, zoals een maagtablet zijn of haar maag die van streek is, reinigt. Wat is de connectie nog met religie of wat betekent het nog om spijt te hebben als een hostie wordt gegeten als een medicijn? De religieuze context wordt verward met een andere die los staat van ieder religieus geloof.

Hoofdstuk 6. Wanneer kan bijgeloof belemmerend werken in de manier waarop mensen omgaan met dat wat hen overkomt en wat maakt dat bijgeloof een soort aantrekkingskracht uitoefent? De mensen die een beroep doen op de Geestelijke Gezondheidszorg zijn mensen met psychiatrische stoornissen of psychische problemen. In tijden van stress geven mensen op uiteenlopende manieren betekenis aan dan wat hen overkomt. Om de vraag te beantwoorden hoe bijgeloof belemmerend kan werken, beschrijf ik voorbeelden van twee patiënten.

Er werden door anderen verwarde conclusie getrokken over de situatie waarin zij zich bevonden. In het voorbeeld van één patiënte duiden anderen van buitenaf een bepaalde houding van haar vingers als bezetenheid van de duivel en werd die bezetenheid gezien als de oorzaak van depressie. In het tweede voorbeeld was de vader van een patiënte van mening dat zijn dochter zich moest houden aan bepaalde religieuze kledingvoorschriften. Als zij zich daaraan hield, zou zij Jezus bekoren en was de kans groter dat Hij haar zou genezen van schizofrenie.

Aan bijgeloof ligt een onjuiste mening ten grondslag, gebaseerd op een magische conceptie, waarbij verwarring is over oorzaak en gevolg. In beide voorbeelden werd de oorzaak, los van iedere medische context, gezocht in een houding van vingers of in het dragen van bepaalde kleding en dat maakte dat de beide patiënten in verwarring raakten over de oorzaak van hun aandoening en de behandeling stagneerde.

Wat is de aantrekkingskracht van bijgeloof? Emoties als angst en hoop spelen mee met bijgeloof. We willen het lot op het een of andere manier beïnvloeden. De wens om het lot te beïnvloeden, maakt ook dat bijgeloof een soort aantrekkingskracht op ons uitoefent. We zijn ons vaak bewust dat wij bijgelovig zijn. Toch willen we dat bijgeloof niet opgeven. De aantrekkingskracht ligt in het greep willen houden op het leven: een soort impuls van mensen om, ook al is het met behulp van magie, invloed uit te oefenen op dat wat hen overkomt. Het uit angst vermijden van het getal dertien is er een voorbeeld van. Een ander voorbeeld is van een cliënt die vertelde dat hij toen zijn kind doodziek was en voordat zijn vrouw de uitslag van een kankeronderzoek kreeg, een belofte deed en zich vervolgens aan die belofte hield, in de hoop dat hem verder leed bespaard zou blijven.

Hoe de wetenschap ook zou aantonen dat het getal dertien geen ongeluk veroorzaakt, of dat het zich houden aan een belofte geen garantie is voor nieuw leed: we nemen de causale verwarring op de koop toe. Toch zijn er mensen die er vanuit gaan dat de wetenschap 'de gouden sleutel' is waarmee bijgeloof uiteindelijk zal verdwijnen. En niet alleen bijgeloof: met de vooruitgang van de wetenschap zullen ook magie en religies uiteindelijk verdwijnen.

Hoofdstuk 7. In zijn beroemde *The golden bough* zegt James G. Frazer dat aan magie en religie een primitief soort wetenschap ten grondslag ligt: beide gaan uit van onjuiste hypothesen. Eén van de voorbeelden in dit hoofdstuk is een regenritueel. Als aan het einde van het droge seizoen een regenritueel wordt opgevoerd, gaat de primitieve mens volgens Frazer van de onjuiste hypothese uit dat door het ritueel de regen zal komen. Frazer bestempelt dit soort rituelen regelmatig als 'bijgeloof'.

Wittgenstein beschuldigt Frazer van een bekrompen zielenleven. Wittgenstein vraagt zich af waarom het regenritueel wordt opgevoerd als de mensen weten dat er regen in aantocht is en niet in het droge seizoen wanneer het vee van dorst sterft? Frazer zag niet dat het ritueel een verlangen naar regen en nieuw leven uitdrukt en dat het overleven van mensen van regen afhankelijk is. Hij zag de mogelijkheid niet dat er behalve causale ook andere connecties een rol kunnen spelen. Die onderlinge connecties noemt Phillips: *the inner spirit*. Wat die *inner spirit* inhoudt, laat Phillips zien in het voorbeeld van studenten die weigeren een foto van hun moeder met een naald te doorboren. De studenten die weigeren gaan volgens Phillips niet van de hypothese uit dat het doorboren van de foto een effect heeft op hun moeder. Er is een andere connectie die bij deze weigering een rol speelt en die in strijd is met het respect en de liefde voor hun moeder. Of die andere connectie heeft een morele basis: je doorboort een foto van je moeder niet met een naald. Dat doe je gewoon niet.

Hoofdstuk 8. Wittgenstein noemt de visie van Frazer op religie: 'het domme bijgeloof van onze tijd' en zijn kritiek op de voorstelling van religie door priester O'Hara is: 'als religie zo wordt voorgesteld dan is het allemaal bijgeloof'. De vraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord, is hoe die beide opmerkingen kunnen worden begrepen.

De kritiek van Wittgenstein op de eerste visie op religie is gericht aan Frazer. Wittgenstein noemde de opvatting van Frazer dat magie en religie een onjuiste verklaring biedt voor natuurlijke fenomenen: 'het domme bijgeloof van onze tijd'. Die kritiek is nu nog van betekenis. De woorden van Frazer klinken door in die van de atheïst Herman Philipse. Philipse meent dat religieuze scheppingsverhalen verklaringen zijn voor

natuurlijke fenomenen - als het ontstaan van de aarde - die door wetenschappelijke verklaringen zijn weerlegd.

De tweede visie op religie probeert haar te verdedigen. De kritiek van Wittgenstein is ook gericht aan een zekere priester O'Hara die van religieus geloof een wetenschappelijk vraagstuk maakte en naar bewijs zocht voor dat geloof. Wittgenstein zegt van de voorstelling van religie als een wetenschappelijke kwestie: 'als religie zo wordt voorgesteld dan is het allemaal bijgeloof'. De kritiek van Wittgenstein op O'Hara is relevant voor de theïstische visie. Het theïsme is een belangrijke stroming in de godsdienstfilosofie die de monotheïstisch godsdiensten als het jodendom, christendom en de islam aan de hand van wetenschappelijke criteria wil rechtvaardigen. Een belangrijke representant van het theïsme is de filosoof Richard Swinburne. Met een zelfde techniek (confirmatietheorie) die in andere wetenschappen worden gebruikt, is de onderneming van Swinburne gericht op het aantonen dat het bestaan van een God waarschijnlijk is. Ik wil met dit voorbeeld niet zeggen dat Wittgenstein de onderneming van de theïstische filosoof Swinburne als 'allemaal bijgeloof' zou bestempelen. Beide visies staan wel in schril contrast met de kijk van Wittgenstein en D.Z. Phillips op religie. Het probleem van het kwaad is volgens Swinburne het belangrijkste argument tegen de claim dat God bestaat. Swinburne geeft aan welke redenen de God van het theïsme heeft om het lijden toe te laten. God laat het lijden bijvoorbeeld toe om mensen de kans te geven zich moreel te ontwikkelen: mededogen tonen, anderen helpen en dergelijke. En met een optelsom van alle achtergrondkennis van het theïsme als bewijs concludeert hij dat de theïstische claim dat God bestaat, significant waarschijnlijker is dan niet. Het is voor gelovigen en anderen logisch coherent om te geloven dat God bestaat.

Volgens D.Z Phillips wordt religie regelmatig gelijkgesteld met kinderlijk bijgeloof. Het is intellectueel gezien niet meer respectabel om te geloven. Zou religie niet worden gered wanneer, zoals Swinburne beoogt, wordt aangetoond dat het rationeel en logisch coherent is om te geloven? Maar Phillips stelt dat deze theïstische visie op religie verwarring zaait. Theorieën die willen verklaren waarom God het lijden toelaat, gaan voorbij aan het lijden waar mensen mee te maken hebben.

Het natuurlijk huis van de mens is hier op aarde, hier in de menselijke samenleving en we hebben ‘het bovennatuurlijke’ niet nodig om natuurlijke fenomenen te verklaren. De criteria die in de wetenschap gelden, kunnen niet zomaar op religie worden toegepast. In religieuze taalspelen heeft het geloof in God betekenis. De contemplatieve godsdienstfilosofie reflecteert op de plaats die religieuze noties hebben in het religieuze leven van gelovigen zelf. Door beschrijving van dat leven wordt duidelijk wat (niet) zinvol of (on) logisch is om te zeggen.

Wittgenstein ziet religieus geloof als het christendom niet als een theorie, maar als een uitdrukking van een overtuiging en vertrouwen. Geloven in God is iets anders dan geloven in een metafysische theorie. Woorden moeten worden teruggebracht van hun metafysische naar hun alledaagse taalgebruik, want daar krijgen ze betekenis. Wittgenstein stelt dat de logica vaak wordt beschouwd als de grondslag van alle wetenschappen, als iets subliems; los van het menselijk bestaan. Dat is een grammaticale illusie. Niet de logica bepaalt wat zinvol is te zeggen. Als Wittgenstein zegt dat de taal of het denken iets unieks is, iets wat losstaat van iedere context, dan noemt hij dat ‘bijgeloof, opgewekt door grammaticale illusies.’ Dat bedoelt hij te zeggen, wanneer hij als religie wordt opgevat als een onjuiste primitieve verklaring die opvatting ‘het domme bijgeloof van onze tijd’ noemt en als zij wordt voorgesteld als een wetenschappelijke kwestie van dat religieuze geloof zegt: ‘Dan is het allemaal bijgeloof’.

TOT SLOT

Met alle verschillende aspecten rond bijgeloof die in dit onderzoek aan de orde zijn gekomen, heb ik te maken gehad in mijn werk als geestelijk verzorger. Indirect heeft de filosofie van Wittgenstein en D.Z. Phillips veel opgehelderd over dit thema. Ik kom veel uiteenlopende manieren tegen waarop mensen betekenis geven aan dat wat hen overkomt of proberen om te gaan met dat wat hen overkomt. Ik herken nu dat veel van wat mensen doen expressief van aard is. Aan de andere kant kan ik in de beschrijving waarmee Phillips de bron naar de conceptuele

verwarring die bijgeloof is, ontrafelt, het instrumentele karakter, het beoogde effect en de causale verwarring, beter herkennen. En als er sprake is van bijgeloof is het bijna altijd zo, dat iemand aan mij wordt doorverwezen omdat de behandeling stagneert.

Alleen al de reactie die het woord geestelijk verzorger oproept, maakt dat allerlei mensen ongevraagd, te pas en te onpas, hun afkeer van religie tonen. Het is hier niet de plaats om duidelijk te maken hoe ik met die reacties omga, maar ik kan wel zeggen dat de filosofie van Wittgenstein en Phillips mij niet alleen woorden heeft gegeven om die reacties te hanteren, maar ook om de verwarring als: 'ik geloof niet meer: ik ben mijn verstand gaan gebruiken', rond religie te begrijpen.

Ik vind het jammer dat in de literatuur over geestelijke verzorging D.Z. Phillips een grote onbekende is. Ik zou het dan ook waardevol vinden dat de filosofie van Wittgenstein en de contemplatieve godsdienstfilosofie van Phillips aandacht zou krijgen in de opleiding voor geestelijk verzorgers. Regelmatig vragen mensen: 'Waarom moet dit mij overkomen?' Deze vraag lijkt een aanzet tot speculaties over het waarom. Deze vraag is meestal expressief van karakter en een uitdrukking van wanhoop: 'Ik weet me geen raad. Hoe kan ik omgaan met dat wat mij overkomt?' Als Wittgenstein zegt dat de filosofie al aanwezig is op de plaats die zij wil begrijpen, dan kunnen geestelijk verzorgers daar hun voordeel mee doen. Ook geestelijk verzorgers hoeven niet hoog op een ladder te klimmen. De plaats die zij werkelijk zouden moeten bereiken, is de plaats waar zij al aanwezig zijn.

BIBLIOGRAFIE

- Baumann, G., *The multicultural riddle. Rethinking national, ethnic and religious identities* (New York en Londen 1999)
- Frazer, J.G., *The golden bough. A study in magic and religion* (10e druk; (Londen en Basingstoke, abridged edition, 1978).
- Laarhoven, van, Jan, *De beeldtaal van de christelijke kunst* (4^e druk; Nijmegen en Amsterdam 2003).
- Paragment, Kenneth I., *The psychology of religion and coping. Theory, research, practises* (1997 New York en Londen).
- Pals, Daniel L., *Eight theories of religion*, (2e druk; Oxford 2006).
- Philipse, Herman, *Atheïstisch manifest en de onredelijkheid van religie* (Amsterdam 2004).
- Philipse, Herman, 'De wederopstanding van de rationele theologie. Godsdienstwijsbegeerte volgens Richard Swinburne', *De academische boekengids* 53 (2005) 5 – 8.
- Phillipa, M., F. Debrabandere, A. Quack e.a. (red.) *Etymologisch woordenboek van het Nederlands . Deel 1: A t/m E* (Amsterdam 2003).
- Phillips, D.Z., *From fantasy to faith. Morality, religion and twentieth – century literature* (2e druk; Londen 2006).
- Phillips D.Z., 'Just say the word: Magical and logical conceptions in religion' in D.Z. Phillips en Mario van der Ruhr eds., *Religion and Wittgenstein's legacy* (Aldershot en Burlington 2005) 171 - 186.
- Phillips, D.Z., 'Philosophy, piety and petitionary prayer. A reply to Walter von Herck', in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 139 - 152.
- Phillips, D.Z., 'Practises, practice, and superstition: a response to Terrence W. Tilley', *Journal of the American academy of religion*, Vol. 68 (2000) 357 - 362.
- Phillips , D.Z. 'Philosophy's radical pluralism in the house of intellect' in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 179 – 211.
- Phillips, D.Z., *Recovering religious concepts. Closing epistemic divides* (Basingstoke, New York 2000).
- Phillips, D.Z., *Religion and friendly fire. Examining assumptions in contemporary philosophy of religion* (Aldershot 2005).
- Phillips, D.Z., *Religion without explanation* (Oxford 1976) .

Phillips, D.Z., *The problem of evil and the problem of God* (Minneapolis 2005).

Phillips, D.Z., *Wittgenstein and religion* (Londen 1993).

Rhees, Rush, *On religion and philosophy* (2e druk; Cambridge, New York en Melbourne 1997).

Rooden, van, Peter, 'De scheuring van de christenheid en het confessionele tijdperk' in: H.L.M. Wessels e.a. (red.), *Het Ancien Régime. Europa in de vroegmoderne tijd 1450-1800. Deel 3. Culturele factoren. Van een gesloten naar een open wereldbeeld*, (Heerlen 1991) 125-159. Zie: vanrooden@xs4all.nl.

Swinburne, Richard, *The existence of God* (2e druk; 2004 Oxford en New York).

Swinburne, Richard, 'Philosophical theism' in: D.Z. Phillips en T. Tessin eds., *Philosophy of religion in the 21st century* (New York 2001) 3 - 20.

Wittgenstein, Ludwig, *Culture and value* (2e druk; Chicago 1984).

Wittgenstein, L.W. *Lectures and conversations on aesthetics, psychology & religious belief* (4e druk; (Kent 1966).

Wittgenstein, L.W., *Philosophical investigations* (Malden, Oxford en Carlton 2001).

Wittgenstein, L.W., *Philosophical occasions, 1912 – 1951* (Indianapolis en Cambridge 1993).

Wittgenstein, L.W., *The blue and brown books* (Oxford 1969)